

TÁRKÁNYI SÁNDOR

DLA értekezés

AZIN MEMORIAM KIÁLLÍTÁSA

A helyi közösségi emlékezet (re)konstrukciója

Témavezető

BACHMAN ZOLTÁN DLA

egyetemi tanár

Pécsi Tudományegyetem PMMIK, Breuer Marcell Doktori Iskola

Pécs, 2015

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ezúton szeretnék köszönetet mondani:

témavezető mesteremnek, Dr. Bachman Zoltánnak sokrétű segítségéért és munkámba vetett bizalmáért,

Sopron Megyei Jogú Város Önkormányzatának, Dr. Komornoki Lászlónak és Sándor Péternek az „Elfeledett soproniak” kiállítás megvalósításához nyújtott anyagi és emberi támogatásért,

továbbá feleségemnek, Dr. Tárkányi Eszternek, valamint Huiber Editnek, Polán Miklósnénak és Alrutz Baláznak a kutatáshoz, anyaggyűjtéshez és a kiállítás kivitelezéséhez nyújtott szakmai támogatásért.

TARTALOMJEGYZÉK

Köszönetnyilvánítás	1
Tartalomjegyzék	2
Kivonat	3
Abstract	4
I. Helyörténeti kutatás	5
1. Scarbantia és Ödenburg	5
2. A középkori belváros kialakulása, a Zsidó utca	7
3. A soproni zsidóság 1526-os kiűzetése	11
4. Sheva Kehilot, a Hét Hitközség	12
5. Visszatelepülés a 19. század elejétől, a hitközségek és intézményeik	17
6. Zsidótörvények, a soproni holokauszt, az 1945-ös felszabadulás	24
7. Műemléki helyreállítások, a soproni zsidóság középkori emlékei	31
II. Nemzetközi múzeumok és emlékhelyek	43
1. Auschwitz-Birkenau Állami Múzeum, Oświęcim, Lengyelország	43
2. Yad Vashem, Jeruzsálem, Izrael	48
3. Zsidó Kultúra Múzeuma, Pozsony, Szlovákia	50
III. Hazai múzeumok és emlékhelyek	52
1. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest	52
2. Holokauszt Dokumentációs és Emlékközpont, Budapest	53
3. Elfeledett szomszédaink kiállítás, Pápa	56
IV. Mestermunka bemutatása: Elfeledett soproniak című kiállítás	59
1. Bevezető	59
2. A kutatás módszertana	60
3. A kiállítás előkészítése	63
4. A kiállítás tervezése	66
5. Megvalósítás	69
6. Visszajelzések, befogadás	74
Irodalomjegyzék	79
Illusztrációk és képek jegyzéke	81
Szakmai önéletrajz	84
Válogatott munkák, publikációk és kiállítások	85

KIVONAT

Szerző: Tárkányi Sándor

Értekezés címe: Az in memoriam kiállítás - A helyi közösségi emlékezet (re)konstrukciója

Mestermű címe: Elfeledett soproniak – Arcok, sorsok, áldozatok

Témavezető: Bachman Zoltán DLA, egyetemi tanár

Pécsi Tudományegyetem PMMIK, Breuer Marcell Doktori Iskola, Pécs, 2015. április

Aműemlékekben gazdag Sopron belvárosában két középkori zsinagóga található. A Papréten lévő, 1891-ben épült ortodox zsinagóga azonban üresen áll. A zsinagóga gettószerűen elfalazott nyílásai, a közelben felállított holokauszt emlékmű egy valaha itt élt zsidó közösség szívszorító mementói. De kik voltak ők, hol és hogyan éltek, mivel foglalkoztak, miért fosztották meg őket állampolgári jogaitól, mindenüktől, az életüktől is? Mi a túlélők története, és nagyapáink nemzedékéből emlékeznek-e még rájuk?

Helytörténeti kutatásaim során megállapítottam, hogy a középkori soproni belváros kialakításában, beépítésében a 11. századtól a városban élő zsidók meghatározó szerepet játszottak. Ezt a tényt a volt Zsidó utca központi topográfiai elhelyezkedése, továbbá a két középkori zsinagóga közös jelenléte is igazolja.

A 19. századtól újjáalakuló soproni zsidó közösségek tagjainak materiális emlékeit felkutatva, történeteiket megismerve arra a következtetésre jutottam, hogy a városban újra jelentős tényezőkké váltak, azonban a soá után szinte csak hírmondóik maradtak. A soproni zsidó közösség középkori emlékeinek 1957-től történő feltárása, bemutatása, véleményem szerint az egykori középkori közösséget a hazai és nemzetközi figyelem fókuszába állította, elmaradt azonban az újkori közösségek emlékének a rehabilitációja.

Az általam megtekintett nemzetközi és hazai múzeumokban, tárlatokon látottakat összegezve megállapítottam, hogy a zsidóság történetét és genocídiumát vagy az általános zsidó történelem részeként, vagy tematikusan, „gettósítva” mutatják be, azonban a soá 70. évfordulójához közeledve hazánkban is megjelent egy újfajta kiállítási narratíva, a lokális történelmi emlékezetre épülő elbeszélés.

Mestermunkám, az *Elfeledett soproniak – Arcok, sorsok, áldozatok* című kiállítás narratívája a helyi, történelmi emlékezetre támaszkodik, a lokális topográfiai, közgyűjteményi és magánszféra sokrétű emlékeit használja fel a helyi közösségi emlékezet rekonstruálására, a holokauszt következtében kialakult kollektív veszteség traumájával való szembenézésre.

ABSTRACT

Author: Sándor Tárkányi

Title of thesis: The In memoriam exhibition – Reconstruction of the local public memory

Title of masterpiece: Forgotten Sopronians – Faces, Fates, Victims

Supervisor: Zoltán Bachman DLA, professor

University of Pécs, Faculty of Engineering and Information Technology, Breuer Marcell

Doctoral School of Architecture, Pécs, April 2015

There are two medieval synagogues in the downtown of Sopron, extremely rich in monuments. However, the orthodox synagogue at Paprét, built in 1891, stands empty. The walled-up openings of the synagogue, reminding us of a ghetto, as well as the Holocaust memorial erected nearby are the heart-smothering mementos of the Jewish community once living here. But who were they, where and how did they live, what were their professions, why were they deprived of their civil rights, possessions, even their lives? What are the stories of the survivors, and are there any people still remembering them in the generation of our grandfathers?

During my research of local history I realised that the Jews living in Sopron from the 11th century played a remarkable role in the creation and building up of the medieval downtown. This fact is proved by the central topographic location of the former Zsidó (Jewish) street and the co-existence of the two medieval synagogues, too.

Exploring the material relics of the members of Sopron's Jewish communities renewing from the 19th century and getting familiar with their stories I came to the conclusion that the community had become a significant factor in the city once again, nevertheless, after the Shoah almost no one was left to tell the story.

In my opinion the excavation and exhibition of the medieval memorials of the Jewish community of Sopron, taking place from 1957, directed the attention both in Hungary and internationally to the former community, however, the rehabilitation of the memory of the modern age's communities is still missing.

Summarising my experiences gained by visiting several international and Hungarian museums and exhibitions, I found that Jewish history and genocide are usually presented either as part of the general Jewish history or thematically, „ghettoised”. However, approaching the 70th anniversary of the Shoah, a new exhibition narrative has appeared even in Hungary: a narrative based on the local historical memory.

The narrative of my masterpiece, the exhibition titled *Forgotten Sopronians – Faces, fates, victims* relies on the local historical memory, uses the local topographic, public collection and private spheres' various relics and records in order to reconstruct local public memory and face the trauma of the collective loss generated by the Holocaust.

I. HELYTÖRTÉNETI KUTATÁS

„Ez az új építészeti felfogás elsősorban a város és a terület tanulmányozásában új: kikutatni a helyi adottságok sajátosságait, és hozzáértéssel olvasni az adott kultúrának és történelmi struktúrájának könyvében. A történelem nem csupán a megtörténtekeket jelenti, hanem a megtörtérendőt is: egy pillantás a múltba segíthet a jelen megértésében. Az építészeti tervnek többnek kell lennie, mint a környezet átalakítás eszközének: nevezetesen egy felismerés eszköze kell, hogy legyen” (Galambos Miklós, 2001)

1. Scarbantia és Ödenburg

Sopron városának római kori elődje, *Scarbantia* a birodalom egyik fontos kereskedelmi útjának, a Kr. u. 1. század derekán kiépült Borostyánkő útnak az egyik állomása volt. A település első központja a Borostyánkő út és az azt keresztező kelet–nyugati út találkozásánál, a mai Kolostor utcától kissé nyugatra terült el. A 2. század elején épülhetett ki a közel négyzet alaprajzú, 45x46 méteres fórum, melynek északi oldalán állt a Capitoliumi Trias szentély, Jupiter, Juno és Minerva monumentális márvány szoborcsoportjával. A római város másik jelentős középülete a fórumtól mintegy 300 méterre délre elhelyezkedő, masszív padlófűtéssel, hideg és meleg vizes medencékkel ellátott közösségi fürdő volt, amely az Orsolya téri iskolaépület alatt található.¹

A 3-4. század fordulóján *Scarbantia* belvárosát szabályos kváderkövekből kialakított, 39 bástyával és két kaputoronnyal ellátott, nagyjából ovális alakú városfallal vették körül. A 3 m vastag és eredetileg mintegy 8,5 m magas, monumentális védművek kiépítése központi akaratot feltételez, s a település szerkezetében jelentős változást eredményezett. A város magját és középületeit már nem lehetett közvetlenül megközelíteni kelet vagy nyugat felől, hanem a fal mentén végighaladva először az északi vagy déli kéttornyú kapukhoz kellett eljutni. A 6. század után 400 évig a város lakatlan volt, így a honfoglaló magyarok egy üresnek tűnő falgyűrűt vehettek birtokukba. A lakatlan periódushoz nagy valószínűséggel egy fontos momentum köthető, a város máig használatos német nevének, az *Ödenburg*nak (puszta város) a keletkezése.²

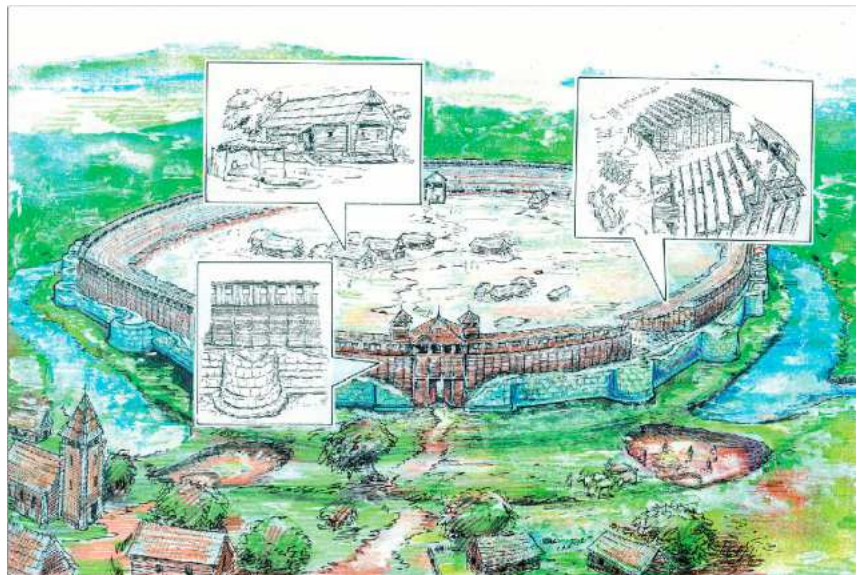
---

¹ Jankó Ferenc, Kücsán József, Szende Katalin (összeáll.), Dávid Ferenc, Goda Károly, Kiss Melinda (közreműk.): Magyar Várostarténeti Atlasz, 2010, Sopron, (továbbiakban: Jankó, Kücsán, Szende 2010), 7-9.

² Jankó, Kücsán, Szende 2010, 10-11.

A vidék új urai, a lovon érkező magyarok 907 körül foglalták el a vidéket. A római romokat felhasználva, feltételezhetően valamilyen őrhelyet létesítettek a 11. század derekán. A magas kőfal mögé fa-föld szerkezetű sáncot építettek, melynek talpszélessége 18–20 m, magassága 8 m körül volt, amin még feltehetően egy legalább 2 m magas fa mellvéd állt. A több mint 200 évig használt fa-föld szerkezet a védmű teljes hosszában vörösre égett, innen kapta a régészek által használt „vörös sánc” nevet. Az Árpád-korban az ispáni vár új, magyar neve Sopron lett, amely megegyezett az új határvármegye nevével is. Az eddigi régészeti kutatások alapján a vár főleg katonai és igazgatási funkciót töltött be, a római falak által determinált, 8,7 hektáros mérete nagyobb volt, mint a legtöbb korabeli hasonló létesítményé.³

A váralja és a környező területek is már részben lakottak voltak az ispánsági vár idején. A várarkot körülvevő széles, közlekedésre és piactartásra is alkalmas területen, a későbbi Várkerület helyén piacokat rendeztek. Idriszi arab geográfus 1154-ben írt munkájában így jellemzi Sopront: „Sopron városa pompás, nagy város, sok vízzel és kerttel, forgalmas piacokkal és utcákkal. Háza magassak, sétányai pompásak”. A várat ellátó szolgálónép egyik környező településének, a villa Suprunnak a plébánia temploma, a Szent Mihály templom a külváros legmagasabb pontján épült a 13. század utolsó negyedében.⁴

1. ábra. Sopron ispánsági vára az Árpád-korban.
Ughy István rajza, Gömöri János kutatásai alapján

³ Jankó, Kücsán, Szende 2010, 12-13.

⁴ Jankó, Kücsán, Szende 2010, 14.

2. A középkori belváros kialakulása, a Zsidó utca

A tatárjárás (1241-1242) idején csak a kőfallal erősített városok és kolostorok tudtak ellenállni, ezért IV. Béla király (1235-1270) támogatta a várak építését, új városok alapítását. Az ő kezdeményezésére az 1240-es években került sor a belváros területének felosztására, a mai napig is meghatározó telekrendszer és utcahálózat kialakítására. Sopron belvárosában a sánchoz igazodva, először a sánc mentén körben végighaladva jelölhették ki a telkeket, amelyek a sánc széles talpa miatt hosszabbak, mint a belső tömbökben lévő telkek. A következő ütemben a mai Templom utcától kiindulva még egy teleksort mértek ki. A mai Szt. György utca vonalától azonban újabb teleksort nem lehetett pontosan kijelölni, így a mai Új (a középkori Zsidó) utca felé szabálytalanabb telkek jöttek létre. A Belvároson belül két nagyobb tér alakult ki, az egyik az északi, nagyobb Fő tér, melynek déli oldalát a ferencesek temploma és kolostora zárta, a másik az Orsolya tér, régi nevén Salzmarkt (Só piac). E két tér legrövidebb összekötése, központi közlekedőtengelye a volt Zsidó utca.⁵

A várfalon belüli terület felosztásának egyik utolsó momentuma a ferences kolostor megalapítása volt, amely legkésőbb az 1260-as évek közepéig megtörtént. A három hajós, északi oldalán toronnyal díszített ferences csarnoktemplom 1280 körül, korai gótikus stílusban épült fel. A templom déli oldalához csatlakozó, szabálytalan négyzet alakú, kétemeletes kolostor mai formáját a 18. században nyerte el. Földszintjén, az ún. Káptalanterem 13-14. századi építésű, melyet két karcsú oszloppal hat szakaszra osztottak és beboltoztak, állat- és szörnyalakokkal díszített konzolokkal, zárókövekkel és pillérfókkal, valamint mérműves ablakokkal díszítettek. A torony 14. századi, a templom mai berendezése barokk stílusban készült 1750 körül.⁶

Sopron jelképe, a Tűztorony erőteljes, hengeres tornya 1290-1340. között, a római északi kaputól 4-5 méterrel keletebbre épült, gótikus stílusban. Az 1676-os soproni tűzvész alkalmával leégett, s csak több év után, 1681-ben építették újjá, egyben magasztották is.⁷ A délkeleti kapu (a későbbi Hátsókapu) nem rendelkezik római előzménnyel, helyét az ország belső, központi része felé eső oldalon jelölték ki, szerkezete pedig megegyezett az északi kapu (későbbi Előkapu) korai formájával.

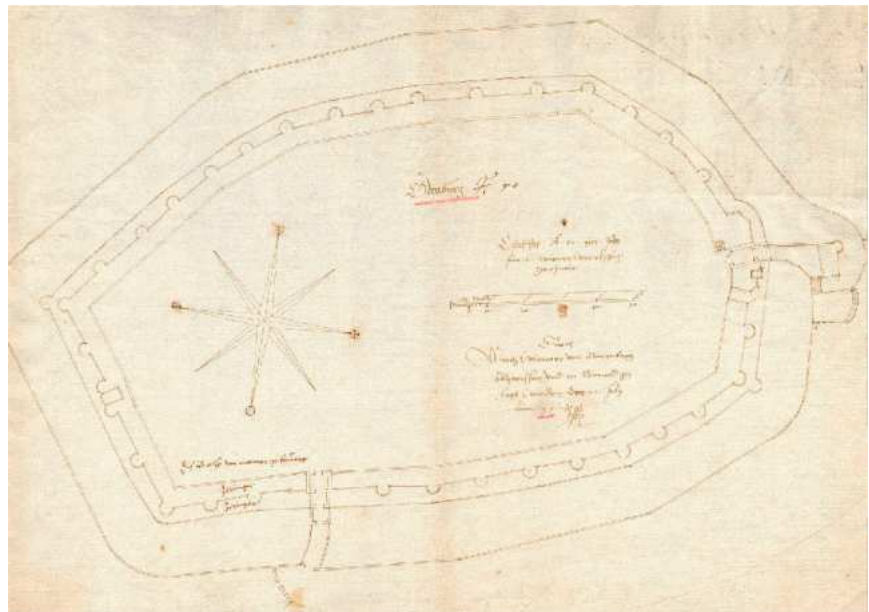
⁵ Jankó, Kücsán, Szende 2010, 15-17.

⁶ Csatkai Endre - Dercsényi Dezső et al.: Sopron és környékemű emlékei, 2. jav. bőv. kiad., Bp., 1956, (továbbiakban: Csatkai - Dercsényi 1956), 252-276.

⁷ Csatkai - Dercsényi 1956, 192-196.

A középkori városok életében számottevő szerepet játszott zsidók néhány építészeti emléke – ritka voltukból adódóan – európai jelentőségű. Házaik mindig a városok egy-egy utcájában álltak, zsinagógájukkal együtt.⁸ A soproni zsidó hitközség első említése az 1096-os, első keresztes hadjárat idejéből való.⁹ Jelenlétüknek legkorábbi épített emléke a volt Zsidó, ma Új u. 22–24. alatti, téglalap (6x9 méter) alaprajzi, három boltszakaszos zsinagógájuk, az ún. Ó-zsinagóga, melyet 1300. körül építhettek. Az utca vonalától hátra húzott szakrális épület mögött az előcsarnokból nyíló, alacsonyabb női imaterem húzódik, jobbra a rituális fürdő található, melynek merülő kútja a zsinagóga építésénél korábbra tehető.¹⁰ Egyes építészeti elemei késői román jellegűek, a bejárat timpanonjának és az Áron-fülkének vakmértműves tagolása, a fülke szőlőindás kerete és a fölötte nyílt rózsablak mértműve a klasszikus gótika formakincséhez illeszkedik.¹¹ Az utcafronton két késő középkori lakóépület látható, a jobb oldali, volt ispotály (kórház) épülete reneszánsz, melyet a 17-18. században építettek át. Az Ó-zsinagóga részletes bemutatásával egy későbbi fejezetben részletesebben is foglalkozunk majd.

2. ábra. Sopron belvárosának alaprajza, Moritz Wiener 1597

⁸ Sisa József, Dora Wiebenson (szerk.): Magyarország építészeti története, Bp., 1998, (továbbiakban: Sisa 1988), 47.

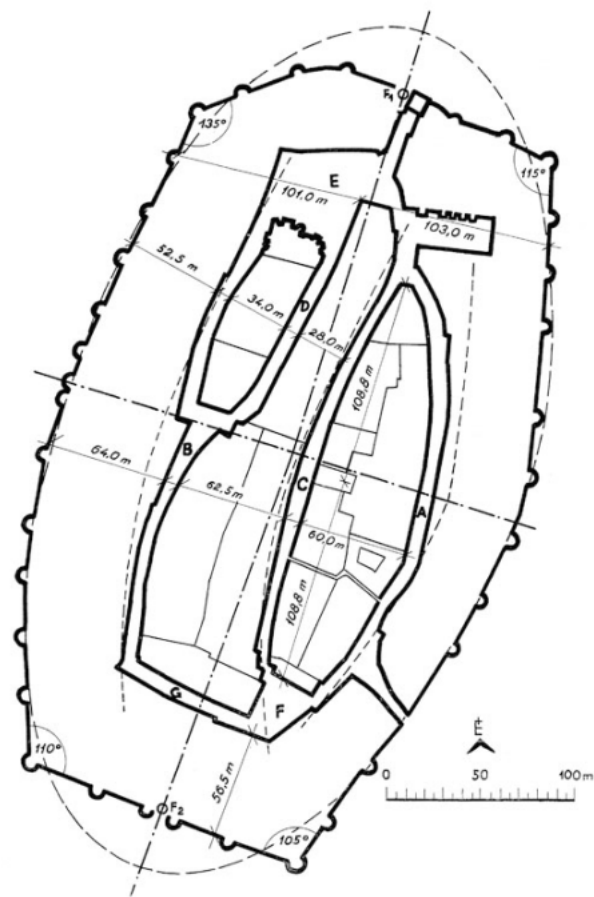
⁹ Emmerich von Leiningen gróf, a Rajna vidékéről Magyarországra érve felszólította Kálmán királyt, adja beleegyezését a nyitrai, mosoni és soproni zsidó hitközségek kirablásához, tagjaik lemészárlásához. A király megtagadta a kívánságot, és kijelentette, hogy zsidók ugyan olyan alattvalói, mint a magyarok. Mivel a gróf katonái Moson környékén garázdálkodni, gyilkolni kezdtek, és meg akarták ostromolni Moson várát is, Kálmán csapataival szétverte őket. (Dr. Kis György: Megjélőve Krisztus keresztjével és Dávid csillagával, Bp., 1987, 205.)

¹⁰ Sedlmayr János: A soproni Ó-zsinagóga helyreállítása, Magyar Műemlékvédelem IX., Bp., 1984, (továbbiakban: Sedlmayr 1984), 336.

¹¹ Sisa 1988, 47-48.

A belváros körüli erődítés jelentős átalakítására – királyi adományokkal segítve – 1297. és 1340. között került sor. Az építők háromszoros falgyűrűt alakítottak ki, oly módon, hogy felmagasították a római városfalat (a szokásosnál sűrűbb faltornyaival együtt), majd a felújított falon belül és kívül 6-7, illetve 5-6 méterre egy-egy bástya nélküli falgyűrűt emeltek. A hármass falgyűrűt 25 méter széles vizesárokkal vették körül, így bevehetetlen erősséggé tették a belvárost. Az 1344-re elkészült vizesárok létesítéséhez, fenntartásához szükséges vízmennyiséget a Rák-patakból nyerték. A várárok kialakításakor a mai Petőfi és Széchenyi tér helyén tározótavakat létesítettek, amelyeket haltenyésztésre is használtak.¹²

3. ábra. A középkori soproni belváros alaprajzának főbb szerkezeti sajátosságai (Major, 1965)
 A. Szt. György utca, B. Templom utca, C. Új utca (Judengasse), D. Kolostor utca, E. Fő tér, F. Orsolya tér (Salzmarkt)

A 14. században, az újonnan megerősített belvárosban két új középület is épült. Az egyik a Zsidó utcában létesült (ma Új u. 11.), egy tehetős bécsi zsidó bankár, név szerint Izrael magánzsinagógájaként – ez az ún. *Új-zsinagóga*. Az épület rövid ideig, a 14. század második felétől a 15. század közepéig működött a közösség már meglévő zsinagógájának szomszédságában. Erről az épületről is ejtünk még szót a későbbiekben. A korabeli *Judengasse* (Zsidó utca) egyébként nem gettószerűen zárt lakóterület volt, zsidók és keresztények egyaránt éltek az utcában.¹³ Az 1379-es összeírás szerint a zsidók házai többnyire a zsinagógáktól egészen a Só piacig

¹² Jankó, Kücsán, Szenté 2010, 19.

¹³ Jankó, Kücsán, Szenté 2010, 20.

húzódtak.¹⁴ Sopron zsidó közössége az ország első zsidó közösségei közé tartozott, a királyi levelekben a bu daival említették együtt.¹⁵

A másik új épület szintén egyházi létesítmény volt, a Szt. György kápolna, amely 1398-ra készült el. Részletformái, különösen a bordás keresztboltozat profilja a 15. század első felére utal. Az eredetileg egyhajós gótikus templomot a barokk korban oldalkápolnás, négy szakaszos, egyhajós templommá építették át, ekkor kapta szentélye és mennyezete a stukkós díszítést. Homlokzatán két gótikus dombormű látható, a szentély melletti keresztelő kápolnában középkori freskóteredékek maradtak fenn.¹⁶

4. ábra. Sopron belvárosa a középkorban,
elő t érben balra a közösségi, jobbra a
magán zsinagógával
(Sedlmayr János rajza, 1976)

Sopronban az első városháza 1422-től működött, a Kolostor utca 7-9./Új utca 10-12. házakban. A házakat Zsigmond király adományozta az ő t pénzügyileg is támogató városnak. Korábbi tulajdonosuk az 1420-as bécsi pogromban meghalt Wolf nevű bécsi zsidó volt. Az alaposan átalakított épületeket 1459-ig használták városházakén, ezt követően a Fő tér 7. számú

épületben ülészek 1496-ig. A városvezetés 1497. január elején költözött be a várostorony utáni harmadik épületbe, a belváros egyik legelőkelőbb házába, melyet a győri püspök örököseitől kaptak, a püspök korábbi tartozásainak fejében. Ezt a városházát 1893-ban bontották el, az új, historizáló városháza építésekor.¹⁷ A fennmaradt egyházi épületek és a feltárt világi emlékek alapján megállapítható, hogy

¹⁴ Dávid Ferenc: A soproni Ó-zsinagóga, Bp., 1978 (továbbiakban: Dávid 1978), 101.

¹⁵ Pollák Miksa: A zsidók története Sopronban, a legrégebbi időktől a mai napig, Bp., 1896, (továbbiakban: Pollák 1896), 91-92.

¹⁶ Csátkai – Dercsényi 1956, 233-243.

¹⁷ Jankó, Kücsán, Szende 2010, 20.

Sopronban egy fokozatosan fejlődő gótikus építészet alakult ki, amely fejlett soproni építő kultúráról, valamint jelentős helyi mesterek működéséről tanúskodik.

3. A soproni zsidóság 1526-os kiűzése

Sopron 3000 fős népességszámában jelentős csökkenést eredményezett a nagyrészt hitelezéssel, kereskedéssel foglalkozó zsidó közösség kiűzése.

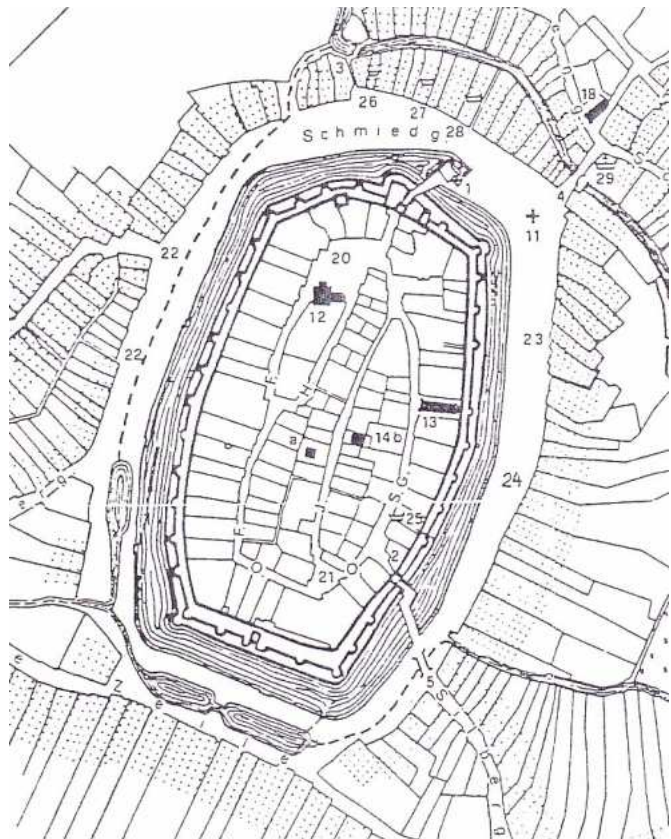
1526. szeptember elején, hogy tartozásaiktól megszabaduljanak – Pozsony városának példáján felbuzdulva –, a soproniak egy óra alatt, csellel kiűzték az akkor 400 fős zsidó közösséget. Ennek módja a következő volt: a polgármester azt hazudta Mária királynénak, hogy a zsidók ki akarnak költözni a városból. A királyné a kiköltözést engedélyezte, mely engedély birtokában a polgármester utasította a zsidókat, hogy egy óra alatt hagyják el Sopront. Az elűzést követően az Új utcai zsinagógát és az izraeliták házeit Sopron polgárai feldúlták, a pergamenre írt héber kézírásos könyveiket elhurcolták, szőlőiket leszüretelték, teheneiket elhajtották.¹⁸

5. ábra. Sopron a késő középkorban.

A ferences kolostor (12) és a Szt. György templom (13) mellett a zsinagógák (14 a,b) is középkori eredetűek. Északon a Fő tér (20), délen a Só piac (21) tere található.
(Holl Imre térképének részlete)

A temetőt 1534-ben pusztává tették, a sírköveket kiszaggatták és a környékbeli építkezésekhez használták fel, többek között – az 1539-es templomi számadás szerint – a Szt. Mihály templom építéséhez is.¹⁹

Házaikat a városi tanács a következő évtizedben eladta soproni lakosoknak. A zsinagóga telkén előbb a templomszolga háza, majd az

¹⁸ Pollák 1896, 113-120.

¹⁹ Scheiber Sándor: A soproni középkori zsinagóga, Sopron, 1963 (továbbiakban: Scheiber 1963), 9-10.

ispotály (kórház), végül (1553-ban) a zsinagóga jutott erre a sorsra. A telket kettéosztották, a korábbi épületeket pedig lakóházzá alakították át.²⁰ A soproni zsidó közösség középkori történetét, valamint a kiűzetést és a nyolc évig tartó pereskedés történetét – levéltári dokumentumokra alapozva – Dr. Pollák Miksa írta meg 1896-ban *A zsidók története Sopronban, a legrégebbi időktől a mai napig* című művében. Az 1536. évi városi jegyzőkönyv szerint a zsidók száműzetése súlyos károkat okozott Sopronnak. A szabad verseny megszűnése miatt nagyon magasra szökött az iparcikkek és a termények ára. Az 1542. és 1546. évekből való községi jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy rengeteg üres ház volt a városban, és a kölcsönre szoruló polgárok Kismartonba (Eisenstadt, Ausztria) vagy Kaboldra (Kobersdorf, Ausztria) is elmentek, hogy pénzt kapjanak az elűzött zsidóktól. 1590-ben a városi tanács jegyzőkönyvében a következők olvashatók: „Nincs sem bor, sem pénz a templomokban és a kórházban; a község igen szegény, az adókat nem lehet behajtani, a város adósságokkal van megterhelve”.²¹ A város elszegényedésében nagy szerepe volt négyszáz dolgos, részben pénzügyekkel foglalkozó zsidó polgár oktalan elűzésének.

4. Sheva Kehilot, a Hét Hitközség

Az 1526-os, Sopronból való kiűzetés után a zsidók a környező zsidó lakta helységekben telepedtek le, az ún. Hét hitközség, héberül Sheva Kehilot településein. E névvel jelölték Moson és Sopron megyék következő zsidó hitközségeit: Boldogasszony (Frauenkirchen), Kabold (Kobersdorf), Kismarton (Eisenstadt), Köpcsény (Kittse), Lakompak (Lackenbach), Nagymarton (Mattersdorf), Németkeresztúr (Deutschkreutz). Mind a hét község a kismartoni főrabbiasság kerületébe tartozott, továbbá a („zsidótartási” joggal rendelkező) Kanizsai, később pedig az Esterházy család birtokain feküdt. A legnevezetesebb a hét hitközség között a kismartoni, amely a nagymartoni hitközséggel együtt kiváltságos jogokkal bírt. A 16. századtól mindegyik hitközség saját rabbival rendelkezett, privilégiumaik, jólétük, vallásosságuk és fejlett zsidó kultúrájuk révén a legtekintélyesebbek közé tartoztak Közép- és Kelet-Európában.²²

---

²⁰ Dávid 1978, 11.

²¹ Sós Endre: Zsidók a magyar városokban, Bp., 1941 (továbbiakban: Sós 1941), 166-167.

²² Ujvári Péter (szerk.): Zsidó Lexikon, Bp., 1929 (továbbiakban: Ujvári 1929), 361-362.

Az alábbiakban a Hét hitközség Sopron vármegyéhez tartozó öt településéről ejtünk néhány szót, azokról a városokról és falvakról, ahol a Sopronból kiűzött zsidók és leszármazottaik több mint háromszáz éven át élték mindennapjaikat. Ezen települések zsidó lakói, kereskedői azonban a kiűzetés után is bejártak Sopronba kereskedni, eladni vagy vásárolni. Főleg az évenként négyszer tartott nagy vásárokat látogatták, de jelenlétük a 17. századtól egyre gyakoribb lett. Egészen 1742-ig a városba belépő zsidóktól négy dénárnyi kapupénzt szedtek, az ún. szerződéses zsidók után járó évi 250 forint lerovása is megszűnt ebben az időben.²³

6. ábra. Sopronból az 1526-ban kiűzött zsidó közösség tagjai a környező helyiségekben telepedtek le

Kismarton (Eisenstadt, Ausztria)

Zsigmond király (1387-1437) az 1388-ban kiállított privilégiummal lehetővé tette Kanizsai János esztergomi érseknek és fivérének, Miklós tárnokmesternek, hogy Kismartonba külföldi zsidókat telepítsenek. Az 1421. évi pogrom után Bécsből, 1496. után Stájerországból, majd 1526-ban Sopronból odavándorlókkal számuk egyre növekedett. Az 1569-ben 81 főt számláló közösség az Esterházy hercegi palotától északra, a Fő, Kolostor és Apáca utcák által határolt negyedben lakott. A kismartoni

²³ Grünvald Fülöp, Scheiber Sándor: Magyar-Zsidó Oklevéltár VI. kötet, Bp., 1961 (továbbiakban: Grünvald – Scheiber 1961), 9-10.

zsidóság már a középkorban is sokrétű, jól szervezett hitélettel rendelkezett, zsinagógával, rituális fürdővel és rabbival. Habár I. Lipót (1657-1705) Auszriából kiűzte a zsidókat, a földesúr közbenjárására négy hónap múlva visszatérhettek Kismartonba, és a kastélytól délre elterülő hegylejtőn kaptak új lakóterületet. 1690-ben a kismartoni zsidók kiváltságos levelet kaptak herceg Esterházy Pál nádortól, csakúgy, mint a birtokain lévő további hat községben élők.

7. ábra. A kismartoni zsidó hitközségnek Esterházy Antal herceghoz 1734-ben intézett hódoló felirata

A kuruc háborúk (1704-1708) alatti zavargások és fosztogatások miatt a közösség tagjai a jól erősített Bécsújhelyen (Wiener Neustadt) kerestek menedéket. Később Wertheimer Sámson (1658-1724) udvari zsidó segítségével épült újjá a kismartoni zsidó hitközség, aki Kismarton tiszteletbeli rabbija és címzetes magyarországi nagyrabbi volt. Amikor az uradalom 1848-as megszűnése után véget ért a függőségi viszony az Esterházy-háztól, a zsidó hitközség önálló falusi községgé vált, szabad és egyenjogú polgárokkal. Kismarton 1836-ban 908 zsidó lelket számlált. A 19. században a városban két zsinagóga működött, a régebbit az 1700-as években építtette a már említett Wertheimer rabbi. Ez az épület később a Wolf bornagykereskedő család birtokába került, melyben az 1900-as évek elején Wolf Sándor magánmúzeumot és könyvtárat alakított ki. Kismartonban háromszáz évig működött jesiva, elemi iskola, valamint számos izraelita egyesület.²⁴

²⁴ Schwarzmayr Eva, Brettl Herbert et al.: Ami maradt. A Burgenlandi zsidó élet emlékei. Zsidó emlékek a Nyugat-Pannon Eurégióban, Szombathely, 2008. (továbbiakban: Schwarzmayr – Brettl 2008)

Nagymarton (Mattersdorf, 1924-től Mattersburg, Ausztria)

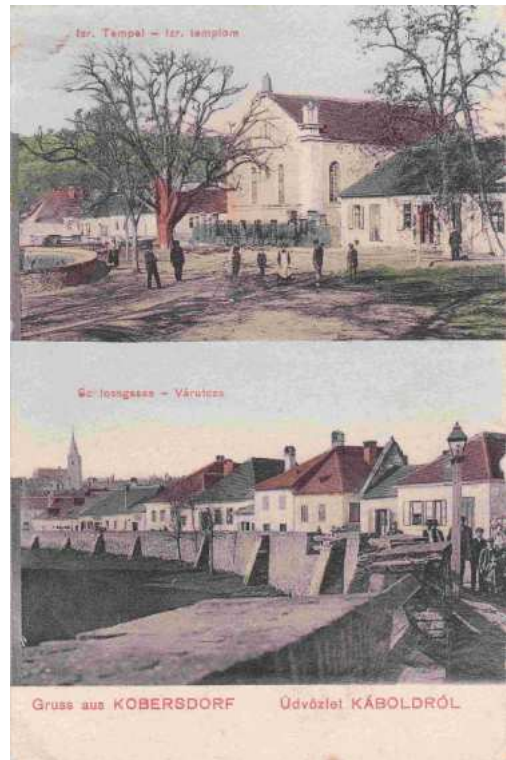
Az izraelita hitközséget 1527-ben alapították, amikor a Sopronból elűzött zsidók jelentős része itt telepedett le. Egy 1749-ből származó okirat szerint a nagymartoni zsidó hitközséghez ekkor már száz családfő tartozott, akik az Esterházy hercegnek évenként 400 forint védpénzt fizettek, ezenkívül 100 forintot a helység előjáróságának és 10 forint legelőpénzt. 1770-ben a megyei összeírás során 179 zsidó családot számláltak össze, akik közül sokan Béccsel, Bécsújhellyel és Sopronnal kereskedtek. 1780-ra a zsidó lakosság létszáma meghaladta a többi felekezethez tartozókéét.²⁵ A 19. század közepén – becslések szerint – mintegy 1500 zsidó élt Nagymartonban. A zsinagógát valószínűleg a 16. században létesítették, amely azonban a 19. századi átépítés folytán elveszítette korábbi külsejét.²⁶

8. ábra. Levelezőlap Kaboldról, a felső képen a zsinagóga épületével, 1909.

Kabold (Kobersdorf, Ausztria)

A kaboldi zsidó hitközség szintén 1525-27-ben alakult, amikor a Sopronból elűzött zsidók közül sokan itt találtak menedéket. A 16. század második felére Kabold már teljesen kiépült hitközséggel rendelkezett, zsinagógával, temetővel, mézárszékkal, iskolával és bírósággal. 1569-ben 18 zsidó család élt a településen, hét házban. 1671-ben I. Lipót elűzetési rendelete alapján megszűnt a hitközség, nem sokkal később azonban – mint az Esterházyak zsidó jobbágysai – az izraeliták

visszatérhettek Kaboldra. 1836-ig létszámuk 716-ra, a század közepéig 939-re emelkedett. A 19. század második felében a zsidó lakosok száma erősen csökkent, de állandóan 300 fő fölött maradt. 1860-ban a hitközség historizáló stílusban építette fel zsinagógáját.²⁷

²⁵ Ujvári 1929, 633.

²⁶ Schwarzmayr – Brettl 2008.

²⁷ Schwarzmayr – Brettl 2008.

Lakompak (Lackenbach, Ausztria)

Zsidókat először 1552-ben említenek Lakompakon. Élénk hitközségi élet zajlott itt a Cedoko Egyesülettel, amely a zsinagógát vezette, a tisztviselőket állította és gondját viselte az átutazó idegeneknek. Egy másik egyesület orvosi segítséget, illetve gyógyszert biztosított a rászorulóknak, egy humanitárius Nőegylet pedig idős cselédekről, betegekről és egyéb segítségre szorulókról gondoskodott. Mindezekon kívül a feljegyzések Chevra Kadisa temetkezési egylet, valamint Ifjúsági egyesület és Faosztó egylet működéséről is tanúskodnak. 1735-ben 449 zsidó élt a településen. 1869-ben a 779 fős lakompaki lakosság 62 %-a tartozott az izraelita hitközséghez²⁸, akik nagyrészt a szomszédos Alsó-Ausztriával és Stájerországgal, valamint Sopronnal kereskedtek. A legtekintélyesebb kereskedők a Hacker családból kerültek ki.²⁹

Sopronkeresztúr vagy Németkeresztúr (Deutschkreutz, Ausztria)

Sopronkeresztúr először a magyar nemesi család, a Nádasdyak birtokában volt, melynek vagyonát 1672-ben zálogosították el Esterházy Miklósnak, később azonban, 1676-ban eladták Esterházy Pálnak. 1720-ban Esterházy Miklós a sopronkeresztúri zsidók számára olyan védlevelet állított ki, amely lényegesen kevesebb korlátozó rendelkezést és tilalmat tartalmazott, mint a kismartoni, nagymartoni és köpcsényi zsidók számára Esterházy Pál által kiadott hasonló dokumentum. A zsinagóga építése 1746-ban kezdődött, 1834-ben újat emeltek, amely a falu központjában kimagasodott a körülötte álló épületek közül. A 18. században, valamint a 19. első felében a sopronkeresztúri zsidó hitközség lélekszáma erőteljesen növekedett, és az egyik legnagyobb burgenlandi zsidó hitközséggé vált. 1857-ben a zsidók száma 1200 fővel érte el csúcspontját, ezzel a lakosság 38 %-át tette ki.³⁰

1. tézis: A témában eddig megjelent tudományos publikációkat összegezve, illetve kiegészítve megállapítottam, hogy a királyi védelem alatt álló zsidó közösség a középkorban megkerülhetetlen tényezője volt a városnak.

---

²⁸ Schwarzmayr – Brettl 2008.

²⁹ Ujvári 1929, 520.

³⁰ Schwarzmayr – Brettl 2008.

5. Visszatelepülés a 19. század elejétől, a hitközségek és intézményeik

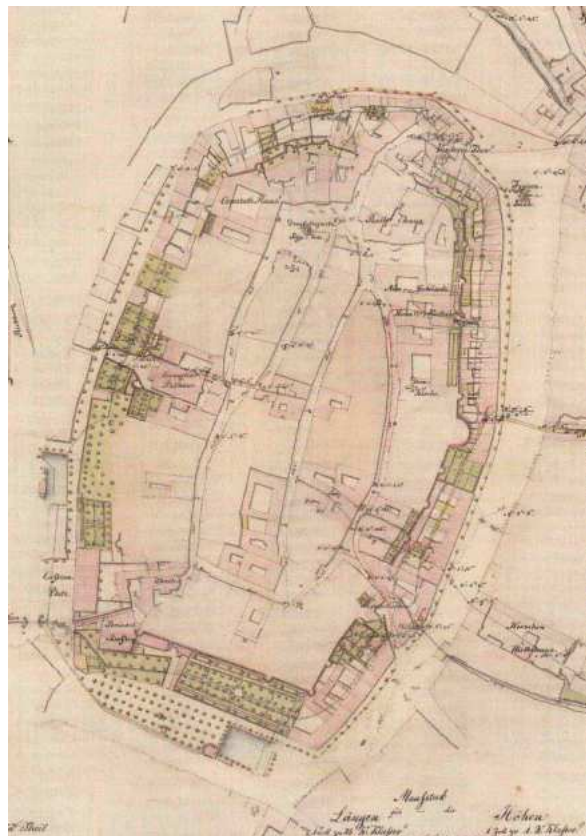
„A község a haladás, a fejlődés útján van. Te ve reménytel és bizalommal, duzzadó vitorlákkal halad a második évezrednek eléje.” (Dr. Pollák Miksa, 1894)³¹

Sopron késő középkori helyszínrajzát³² összehasonlítva az 1851-ben készült ábrázolással³³ megállapítható, hogy a 18. század elejétől elindult 150 éves folyamat (a várfal körüli vizesárok feltöltése, majd fokozatos beépítése) jelentős topográfiai változást eredményezett. A Várkerület külső ívén álló kétszintes épületek zömét a 18. század közepéig barokk stílusban átépítették, az utcai szárnyak földszintjén boltokat, az udvari szárnyakban és az emeleten bérlakásokat alakítottak ki. A várarok menti belső kör keleti, forgalmasabb szakaszán a betelepülés az 1700-as évek elején kezdődött el: először még csak az iparosok műhelyei és a kereskedők sátrai jelentek meg a vizesárok partján.

9. ábra. Sopron belvárosának átnézeti és szintezési térkép részlete, M. Hasenauer, 1831.

Az 1776/1777. évi adókönyv a belső Várkerületre vonatkozóan 109 bejegyzést tartalmaz, melyek arra vallanak, hogy az ároköv egy részének felosztása megtörtént. Közöttük egyes szakaszokon sűrűbben települt, másutt lazábban elhelyezkedő 53 épületről is van adat.³⁴

A kiűzött zsidó lakosság a környező településekről az 1810-es évektől kezdett visszaköltözni Sopronba. 1830-ban már 37 volt a lélekszámuk. Hiába folytatott a város éles zsidóellenes politikát, számuk

³¹ Pollák 1896, 250.

³² Mollay Károly: Első telekkönyv/Erstes Grundbuch (1480-1553), Sopron, 1993. 30-31. közötti térképmelléklet. (lásd 13. old. 5. ábrát.)

³³ Jankó, Kúcsán, Szende 2010, C.8. tábla (Sopron belvárosának átnézeti és szintezési térképe, M. Hasenauer, 1831)

³⁴ Jankó, Kúcsán, Szende 2010, 32-33.

egyre gyarapodott: 1854-ben 30 izraelita adófizető családot (kb. 180 fő) tartalmaztak a nyilvántartások. Számuk 1869-ig 854-re emelkedett. A betelepülők mindannyian a Sheva Kehilot öt Sopron megyei községéből érkeztek: a három évszázaddal korábban elüldözöttek egyenes leszármazottai tértek vissza újra a városba.³⁵

A status quo ante hitközség

Sopronban 1852-ben már önálló izraelita iskola létesült, míg az *anyahitközség* 1858-ban alakult meg, Horschetzki Róbert elnök vezetésével. Tagjai addig a legközelebbi Zélemhez (Németkeresztúr vagy Sopronkeresztúr) tartoztak, oda fizettek hitközségi adót, és anyakönyvi bejelentéseiket is ott tették meg. Halottaikat azonban még sokáig szülőhelyükön temették, s csak 1869-ben létesítettek izraelita temetőt Sopronban. Imaházat először a Hal téren, a Krausz-féle házban (Ógabona tér 4.) hoztak létre, majd a Fekete Sas téren a Schäffer házban (Sas tér 4., ma Bécsi u. 1.), azután a hajdani Zsidó utcában, a Győry-féle házban (Új utca 25.) működött az imaház.³⁶

10. ábra. Az 1874-ben átadott status quo ante hitközség zsinagógája a Templom utcában

³⁵ Raab Márton: Sopron zsidóságának múltjából és jelenéből, Soproni Szemle, 11. 1957 (továbbiakban: Raab 1957), 244.

³⁶ Raab 1957, 244.

A jótékonyág gyakorlásáról különböző, e célból alakult egyesületek gondoskodtak. 1863-ban jött létre a Nőegylet, később a Betegsegélyző Egylet, a szegény gyermekek felruházásával foglalkozó Filler-Egylet, valamint a szegény diákok támogatására szolgáló Deáksegélyző Egyesület. A Chevra Kadisa 1869-ben alakult meg, az 1944. évi deportálásokig 1303 temetést végzett.³⁷ Az 1867-es emancipáció utáni emlékezetes kongresszus következtében a tagok egy része kivált, és megalapította az ortodox hitközséget. Ám az anyahitközség sem fogadta még el a kongresszusi szabályzatokat, és megmaradt régi status quo-ante alapon. Köreikben először egy Éliás nevű tanító látott el rabbini kusteendőket.³⁸

1876-ban Rosenfeld Jakab örökösök jóvoltából, 25.000 forintos költségvetésből³⁹ építették fel a Templom utcában a korai neoreneszánsz stílusú zsinagógát, Schármár János tervei alapján.⁴⁰ Az épület utcai homlokzata nagyban emlékeztet Karl König, neves bécsi zsidó építész turnergasse-i zsinagógaépületére.⁴¹ A Soproni Izraelita Hitközség zsinagógáját 1876-ban avatták fel, dr. Jellinek Adolf bécsi rabbi közreműködésével.⁴²

1884-ben a Fegyvertár u. 5. szám alatt, a templom mellett létesült az a kétemeletes iskola- és lakóépület, melynek építési költségeihez 400 forinttal Széchenyi László gróf is hozzájárult. A földszinten kaptak helyett az osztálytermek, míg az emeleten lakásokat alakítottak ki. A zsidó népiskola élen járt a magyarosításban, mely „hazafias tettet” 1893-ban a vallási és közoktatási minisztérium részéről Csáky gróf is elismerően méltatott.⁴³ Az 1895/96-os iskolaévben dr. Berényi Pál iskolaszéki elnök vezetése alatt már minden osztályban, minden tantárgyból magyarul folyt az oktatás. Ebben a tanévben a népiskolai tanulók száma 212 fő volt.⁴⁴ 1884-től 1909-ig a hitközség élén dr. Winkler Adolf ügyvéd állt.⁴⁵

1892-ben a rabbiszék betöltése miatt meghívták a városba Spira Jakab és Büchler Adolf rabbikat. Mind a két rabbi jelöltnek voltak hívei, de az ellentétek annyira kiéleződtek, hogy a helyiek legjobbnak látták mindkettőtől visszalépni. A választást

---

³⁷ Pollák 1896, 240, 248.

³⁸ Ujvári 1929, 800.

³⁹ Pollák 1896, 242.

⁴⁰ Winkler Gábor: Sopron építészete a 19. században, Bp., 1988 (továbbiakban: Winkler 1988), 115.

⁴¹ Dávid Ferenc – Tárkányi Sándor: A soproni neoreneszánsz izraelita templom és iskola, SSz. 67, 2013 (továbbiakban: Dávid – Tárkányi 2013), 147.

⁴² Pollák 1896, 242.

⁴³ Sós 1941, 171.

⁴⁴ Dávid – Tárkányi 2013, 142.

⁴⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Gy-M-S Megye Soproni Levéltára (továbbiakban: MNL GyMSM SL) T8/2461. A soproni izraelita hitközség Jelentése és zárszámadása az 1919. évről, Sopron, 1910, 3.

bizonytalan időre elhalasztották, és csak 1894-ben tartották meg, amikor szinte egyhangúlag döntöttek a fiatal dr. Pollák Miksa mellett.⁴⁶

Az I. világháborúban 356 soproni zsidó harcolt, közülük 34 férfi hősi halált halt.⁴⁷ 1922-ben a hitközség az áldozatok tiszteletére emlékművet állított a zsidó temetőben. Az emlékmű Füredi Oszkár építész tervei alapján készült⁴⁸, azonban a II. világháborúban sajnos megsemmisült.⁴⁹

1927-ben kezdte meg működését a Magyar Cionista Szövetség soproni fiókja. A szervezet küldetésének tekintette úgy a zsidó nemzeti otthon létrehozását Palesztinában, mint a héber nyelv és kultúra ápolását. Taglétszáma 50 fő volt, jelentős támogatottságot a városban nem tudott elérni.⁵⁰

11. ábra. Pollák Miksa nedőg főrabbi portréja

A hitközség tagjai közül többeknek jelentős szerepük volt a soproni gyáripark kiépítésében is. Ebben az időben a következő nevesebb ipari létesítmények voltak zsidó tulajdonban: Hacker Lipót és Fiai első soproni szab. ruhágyár, Schwartz Viktor téglagyárak, Maier Leo, Eisenmann és Reisz, Walter Kurt textilgyárak, Jacobi Adolf és Sándor szivarkapapír-, hüvely- és papírszipkagyár⁵¹ (ahol később, 1944-ben az egyik gettót kialakították).

1933-ban dr. Schönberger Gusztáv elnöke idején épült fel a Képezde (ma Csatkai Endre) utcában álló, modern

stílusú Aggok háza, Füredi Oszkár tervei alapján.⁵² A megnyitási ünnepségen dr.

⁴⁶ Ujvári 1929, 800.

⁴⁷ U.o.

⁴⁸ MN L GyMSM SL, XIV. 7. Füredi Oszkár építész iratai, 31. cs. 7/12.

⁴⁹ Raab 1957, 252.

⁵⁰ Randolph L. Brahm (főszerk.): A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája, Bp., 2007 (továbbiakban: Brahm 2007), 929.

⁵¹ Ujvári 1929, 800.

⁵² MN L GyMSM SL, XIV. 7. Füredi Oszkár építész iratai, 15. d. 212, 40. cs. 16/112.

Pollák Miksa főrabbi mondott avató beszédet.⁵³ Az eseményre invitáló meghívón⁵⁴ – a korábban használt Soproni Izraelita Hitközség név helyett – a „Soproni Congr. Izr. Hitközség” felirat olvasható, tehát a közösség ekkorra már a neológ irányzathoz csatlakozott. Vezetőségéhez 1929-ben a következő személyek tartoztak: dr. Pollák Miksa főrabbi, dr. Schönberger Gusztáv elnök, ifj. Hacker Lipót és Mitzger Salam on alelnökök, Schiller Vilmos pénztárnok, Scheiber Samu, Strausz Jakab és Weisz Henrik templongondnokok, Német Vilmos iskolaszéki elnök, Strasser Emil iskolaszéki alelnök, Kemenes Aladár hitközségi ügyész, Lederer Sándor és Kerpel Ignác iskolaépületi gondnokok, Nagy Ferenc, Krausz Mihály és Spitzer József elöljárósági tagok, valamint Horváth Rezső jegyző.⁵⁵

Az ortodox hitközség

Az ortodox hitközséget az anyahitközségből 1873-ban kivált 48 tag alapította meg. Ugyan ebben az évben rabbit választottak Grünvald Manó személyében. A hitközség székhelye és imaterme az Új utca 25. szám alatti épületben volt – ugyanabban a helyiségben, melyet a szétválás előtti, egységes hitközség használt korábban. A vezetéssel elsőként Pollák Salamont bízták meg, akit Fuchs Vilmos, Gellis Miksa, Frischmann Jakab, Wittmann Károly, Klaber Károly, Fuchs Jónás, Klaber Adolf, Klaber Ödön, Ullmann Henrik, Rosenberger Béla, Schiff Ödön, Friedmann Izidor, végül pedig dr. Weiler Béla követett az elnöki székben. A kiváló és lelkiismeretes vezetőknek köszönhetően a hitközség tagjainak létszáma nemsokára megkétszereződött, s a hagyományok felett gondosan őrködő intézményei létesültek.⁵⁶ 1874-ben alakult a Talmud Tóra iskola, amely 1923-ban új, modern berendezésű hajlékba került a Paprét 26. számú épület udvarán. Az épület tervezője Füredi Oszkár építész volt⁵⁷, az iskolát Goldschmied Szigfried kezdeményezésére önkéntes adományokból létesítették. Az iskola 1929-ben három tanítóval és 80 hallgatóval rendelkezett.

1891-ben épült fel a hitközség temploma a Papréten, késői historizáló stílusban, Schiller János soproni építész tervei alapján.⁵⁸ A 23.800 forintos építkezési költséget a hitközség kölcsön útján fedezte. Az épület bejárata fölötti mezőben az alábbi héber

---

⁵³ MN L GyMSM SL T8/1870. Pollák Miksa: Avató beszéd, Sopron, 1933.

⁵⁴ Soproni Múzeum, Aprónyomta tvány gyűjtemény, A.2014.9.1.

⁵⁵ Ujvári 1929, 800.

⁵⁶ U.o.

⁵⁷ MN L GyMSM SL, XIV.7. Füredi Oszkár építész iratai, 31. cs. 7/12.

⁵⁸ Winkler 1988, 142.

feliratú szöveg olvasható Mózes IV. könyvéből: „Mily szépek a te sátoraid, óh Jákób! A te hajlékaid, óh Izráel!”

1910-ben negyvenezer forint bankkölcsön segítségével vásárolták meg a templom közelében elhelyezkedő, volt Weiss-féle cukorkagyári épületkomplexumot (Paprét 26.), amelyben rituális fürdőt, Talmud Tóra iskolát, maceszsütödét, rabbi-, metsző- és egyéb alkalmazotti lakást, illetve imaházat rendeztek be. Többször próbáltak elemi népiskolát létesíteni, de nem sikerült, úgyhogy a gyermekek a status-quo hitközség iskoláját látogatták. 1912-ben Klauber Győző tekintélyes összegű adománya révén az ortodox zsidók Sopronban külön temetőt hoztak létre. 1917-ben Posen Simon rabbi vezetésével alakult meg a jesiva, hallgatóinak száma 1929-ben kb. 50 fő volt.⁵⁹

12. ábra. Az 1891-ben épült ortodox zsinagóga a Paprétén

Az 1921. december 14-én lezajlott népszavazás eredményeképpen Sopron magyar város maradt, ezért az 1922. évi XXIX. törvénycikkben a „civitas fidelissima”, a „leghűségesebb város” jelzót kapta a hálás nemzetől. Az ortodox hitközség tagjai a népszavazás előtt nagygyűlést tartottak, melyről a Sopronvármegye 1921. november

---

⁵⁹ Ujvári 1929, 800.

15-i száma *Soproni zsidók a magyar Sopronért* című cikkében számolt be. A hazafias gyűlésen megjelent dr. Sopronyi-Thurner Mihály polgármester, valamint Spiegel Szigfrid, a Kereskedelmi és Iparkamara elnöke is. A gyűlést Schiff Ödön hitközségi elnök nyitotta meg, azután Korein Dezső, a budapesti Ortodox Központi Iroda képviselője tartott beszédet. A lelkes hangulatban lezajlott összejövetel az alábbi határozatot hozta: „A soproni ortodox izraelita hitközség nagygyűlése egyhangú lelkesedéssel és hazafias örömmel ragadja meg az alkalmat, hogy a soproni népszavazás előtt a magyar hazához való hűséges ragaszkodásának kifejezést adjon, amiről a nagyméltóságú m. kir. miniszterelnök urat táviratilag hódolatteljesen értesíti”. A határozathozatal után a polgármester rögtönzött beszédében köszönte meg azt a nagy szolgálatot, amelyet a soproni zsidók a magyar hazának tettek. Az ortodoxokkal egy időben a status quo ante hitközség tagjai is gyűlést szerveztek, melyen Mezei Ferenc tartott hazafias szónoklatot.⁶⁰

13. ábra. Grünwald Manó ortodox főrabbi portréja, 1920 körül

A hitközség 1929-ben az alábbi intézményekkel rendelkezett: Chevra Kadisa (elnöke Friedmann Vilmos, alelnöke Bienenfeld Benő), Talmud Tóra (elnöke Goldschmied Szigfried, alelnöke Schischa Simon), illetve a felnőttek talmud- és bibliaoktatására szolgáló Sász Chevra, melynek elnöke Bienenfeld Dezső, alelnöke Fleischmann Samu, előadó rabbija Müller Lajos volt. Működött továbbá egy Nőegylet (elnöke Schiff Izidorné, alelnök Steiner Miksáné), egy Bikur Cholim betegsegélyző egyesület (elnöke Breuer Ignác), valamint egy Tiferesz Bachurim egyesület, mely a

héber kultúra ismertetését tűzte ki céljául.⁶¹ 1934-ben építették fel az ortodox temető szertartáscsarnokát. A hitközség tagjai közül dr. Weiler Béla elnök, városi ügyész a

⁶⁰ Sós 1941, 176-178.

⁶¹ Ujvári 1929, 800.

város társadalmi-politikai életében is előkelő szerepet töltött be. Az ortodox zsidók számos ipari vállalkozást létesítettek, ezek közül kiemelkedő Steiner József téglagyára, illetve Steiner Gyula és Emil téglagyára; mindkét üzem nagyszámú munkást foglalkoztatott. A hitközség 50.000 pengős évi költségvetéssel dolgozott, melyből 8000 pengőt fordított szociális és jótékony célokra. A hitközség történetét 1896-ban dr. Pollák Miksa írta meg „A zsidók története Sopronban a legrégebb időktől a mai napig” című könyvében. Az ortodox közösség lélekszáma 1929-ben kb. 1100 fő volt, a családok száma 225, adót 209-en fizettek. A hitközség akkori vezetősége: Grünvald Manó főrabbi, dr. Weiler Béla elnök, Schischa Simon alelnök, Feigelstock Mór pénztáros, Friedmann Izidor ellenőr, Müller Fülöp és Goldschmied Ede templomi előjárók.⁶² Grünvald Manót 1930-as halála után Posen Simon követte a rabbiszékben, aki 1944-ig látta el hivatalát.⁶³

6. Zsidótörvények, a soproni holokauszt, az 1945-ös felszabadulás

A numerus clausus

Az 1920: XXV. törvénycikk, ismertebb nevén a numerus clausus (záros szám), amelyet Teleki Pál első miniszterelnöksége idején Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter nyújtott be a nemzetgyűlésbe kimondta, hogy „az egyes népfajok és nemzetiségekhez tartozó” fiatalok aránya az egyetemeken és főiskolákon nem haladhatja meg az érintett etnikumok, nemzetiségek országos arányát, ami a zsidók esetében 5,9 százalék volt. Habár a törvény a zsidóságról sem mint nemzetiségről, sem mint felekezetről nem tett említést, jellege miatt a zsidó ifúság tanulási szabadsága és állampolgári egyenjogúsága ellen irányult.⁶⁴

A numerus clausust már a törvény hatályba lépése előtt alkalmazták Haller Istvánnak egy 1920. augusztus 6-án kelt rendelete alapján, amely az 1920-21. tanévre felvehető hallgatók számát szabályozva „az izraelitákat külön nemzetiségnek” tekintette. Ez a megjelölés jog- és törvényellenesen figyelmen kívül hagyta a magyarországi zsidóság egyenjogúságát kimondó 1867: XVII. törvénycikket, valamint a zsidó vallást bevett vallásfelekezethek minősítő 1895: XL. törvénycikket. 1928-ban a közhangulat és a nemzetközi politika nyomására megtörtént a törvény „stiláris” módosítása, azonban a

---

⁶² Ujvári 1929, 800.

⁶³ Raab 1957, 245.

⁶⁴ Vértes Róbert (összeáll.): Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938-1945. Bp., 1997 (továbbiakban: Vértes 1997), 7.

zsidóság számára törvényileg biztosított tanszabadság visszaállítására nem került sor. Ilyen értelemben a numerus clausus az 1938. utáni zsidótörvények előfutára volt.⁶⁵

A zsidótörvények

Az 1930-as évek végétől fokozatosan bevezetett *zsidótörvények*, a munkaszolgálat, a nem honos zsidók deportálása ellenére a magyarországi zsidók bíztak benne, hogy életük nem kerül veszélybe. Mindazáltal a zsidótörvények megjelenésével – de különösen a II. világháborúba való belépés után – a soproni zsidóság is egyre nehezebb helyzetet szembesült. 1941-ben Sopron lakossága 42.205 fő volt, ebből 1861 fő izraelita vallású. Közülük kb. 1000 fő a neológ, közel 900 fő pedig az ortodox hitközséghez tartozott.⁶⁶

14. ábra. Az ortodox zsinagóga enteriőrje az 1900-as évek elején, imádkozókkal

A Darányi Kálmán kormányfő által 1938-ban kidolgozott „*első zsidótörvény*” felrúgta az általános jogegyenlőség elvét, és kirekesztette a zsidók többségét nemcsak a politikából, hanem az értelmiségi pályákról is. Az 1939 tavaszán – immár Imrédy Béla kormánya idején – megalkotott, *A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról* címet viselő ún. „*második zsidótörvény*” célja az volt, hogy a zsidókat fizikai-napszamos munkára szorítsa vissza. Az 1941-es

törvények (melyeket összességében „*harmadik zsidótörvénynek*” neveznek) közül a Bárdossy László kormánya által beterjesztett 1941:XV. törvénycikk (*Nemzsidók és*

⁶⁵ Vértes 1997, 8.

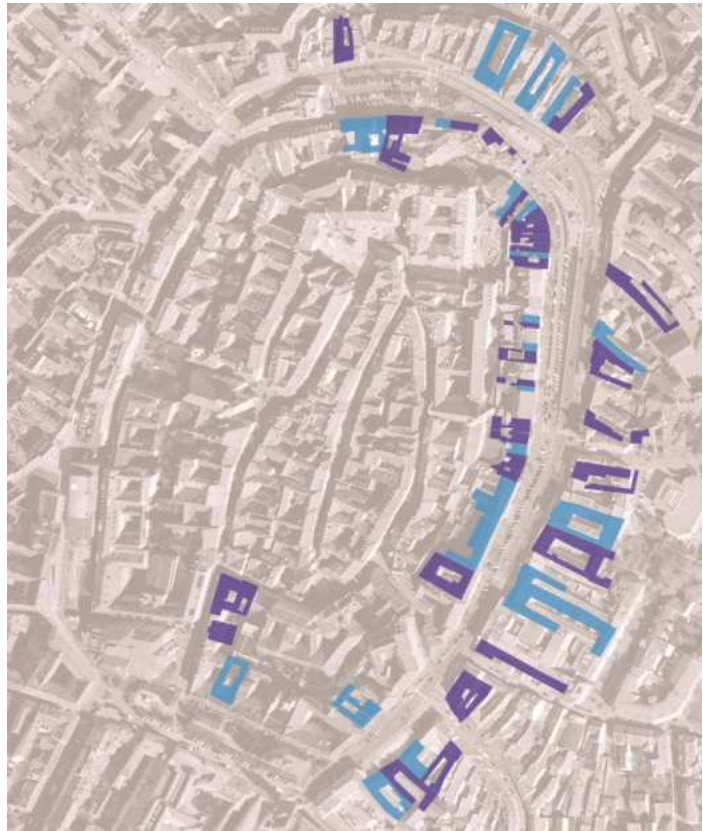
⁶⁶ Braham 2007, 929.

zsidók házasságkötésének tilalma) már a hírhedt nürnbergi törvények alapján készült, és megalázó jellegével a legrosszabbat vetítette előre.⁶⁷

Az 1942:XV. törvénycikk, amely *A zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól* címet viselte (azaz a „negyedik zsidótörvény”), a totális jogfosztást célozta: zsidónak nem lehetett semmiféle birtoka. A törvény a zsidókérdést mint a legfontosabb társadalmi problémát tüntette fel.⁶⁸ Ennek eredményeképpen a soproni Kaszinó-Egyesület választmányának 1942. évi legkiemelkedőbb feladata is a zsidókérdés megoldása lett. Dr. Schindler András ügyvezető alelnök érintkezésbe lépett Dr. Schönberger Gusztáv választmányi taggal, hogy önkéntes kilépésre bírja az egyesület zsidó tagjait. A 44 zsidó tag aláírta a kilépő nyilatkozatot arra az esetre, ha a választmány határozata kedvezőtlen lesz.

15. ábra. Zsidó tulajdonú házak (sötét kék) és zsidó tulajdonú üzletek (világos kék) a Várkerületen, 1944-ben

A január 30-án egybegyűlt választmány ülésén az ügyvezető alelnök javaslatának végén kijelentette, hogy „az egyesületnek csak az a magyar állampolgár lehet a tagja, aki kereszténynek született”, melynek értelmében a zsidó tagok kilépését tudomásul vették.⁶⁹ A Kaszinó-Egyesület zsidó beltágjai voltak: Csatkai Jenő, dr. Gross Sándor, Hacker Lipót, dr. Hernfeld Pál, Kaufmann Samu, Kerpel Ignác, Klein Sándor, Lantos Jakab, dr. Lederer Manó, Lederer Sándor, Mangold Pál, dr. Meller Béla, Mitzger Salamon, dr. Pollák Miksa, dr. Schönberger Gusztáv, Spiegel Szigfrid, Strasser Emil, Török Zoltán, dr. Weiler Béla és dr. Weiss Sándor.

⁶⁷ Vértes 1997, 10-12.

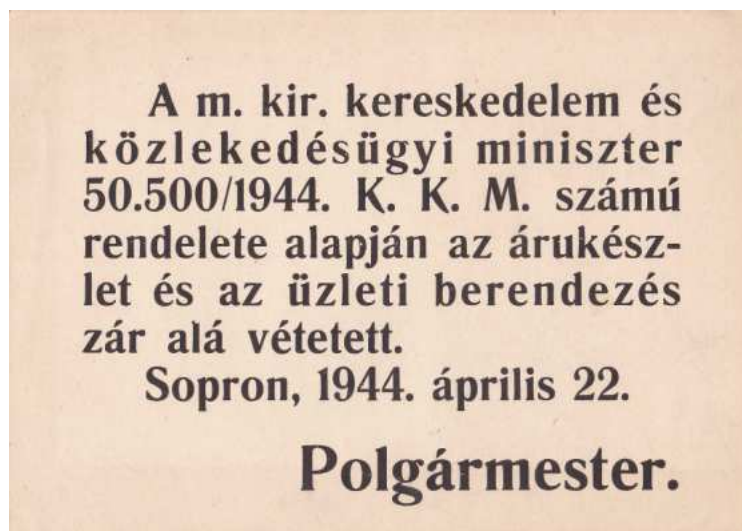
⁶⁸ Vértes 1997, 12.

⁶⁹ Deszkásy Balázs: A Soproni Kaszinó 100 éve, 1843-1943, Sopron, 1944, 151-152.

A német megszállás és deportálás

Az 1944. március 19-i német megszállást követően a német Biztonsági Szolgálat hét fős szolgálati helyet létesített Sopronban: az izraelita aggok háza Képezde (ma Csatkai Endre) utca 6. szám alatti épületébe települt. 1944. április 5-től kötelezővé tették a sárga csillag viselését. Április 7-én feloszlatták a két zsidó hitközséget, a zsidók számára kijárási korlátozásokat vezettek be. Megalakult a zsidó tanács, melynek tagjai életükkel feleltek azért, hogy a különböző zsidóellenes rendeleteket pontosan végrehajtsák. A soproni zsidó tanács vezetője Rosenheim Zsigmond kereskedő, titkára Paschkusz Salamon fegyintézeti lelkész, míg tagjai Goldschmied Sándor nyomdász, Krammer Viktor magántisztviselő, dr. Krausz Béla ügyvéd, dr. Lederer Manó ügyvéd, Rosenberg József kereskedő, Steiner Emil téglagyáros voltak. A kitérteket Hacker Béla képviselte, Goldschmied Szigfrid ortodox és Krausz Mihály neológ elnök pedig „tanácsadók” voltak.⁷⁰

16. ábra. A 159 zár alá vett zsidó üzletekre ki tett tájékoztató tábla

1944 áprilisában egymás után láttak napvilágot a hazai zsidóság gazdasági tevékenységét felszámoló, vagyonát lefoglaló rendeletek. Április 16-án jelent meg a zsidók vagyonát – az értékpapírjaik, ingóvagyonuk mellett az ingatlanaikat is érintő – zár alá helyező 1600/1944. M.E. sz. miniszterelnöki rendelet, néhány nappal később pedig a zsidó üzletek és azok árukészletei kerültek zár alá (50500/1944. sz. K.K.M. rendelet). Az 1944. május 1-jei keltezésű, a polgármesteri hivatal által kiállított egyik

⁷⁰ Braham 2007, 930.

lista 159 zár alá vett zsidó üzlet adatát, egy másik a 199 elvett, „nacionalizált” zsidó ház felsorolását tartalmazza. Május 5-én 114 iparengedélyt vontak be.⁷¹

Május közepén Sopronban is kijelölték a gettókat és a csillagos házakat. A Papréten a 4. sz. háztól a tornacsarnokig kerítést húztak, ezután az Ikva patak képezte a gettóhatárt a hitközségi (Papréti 26.) házig. Gettót létesítettek az Új utcában, ezen kívül a Jacobi-féle gyárépületet, illetve a Torna utca, az Ezüst (ma Ötvös) utca, az Újteleki utca és a Rákóczi utca néhány házát jelölték ki a zsidók számára. Többen az öngyilkosságba menekültek. Június 13-án és 14-én a még be nem vonult zsidó férfiakat besorozták honvédségi kiegészítő munkaszolgálatra. Június 18-19-től a vármegye más gettóiba összegyűjtött zsidókat sorra a soproni líceum vakolatlan menzaépületébe szállították. Dr. Kamenszky Árpád polgármester a zsidók megkíméléséért igyekezett mindent megtenni, azonban több városi tisztviselő, illetve a beérkezett szombathelyi csendőrosztagnak nem vonakodott túlteljesíteni a zsidóellenes rendelkezéseket.⁷²

17. ábra. Befalazott kapubejáratok és lefestett a blakok az Új utcai gettó Szt. György utcai oldalán, 1944-ben

Június 29-én hajnali 5 órakor a Sopronba vezényelt szombathelyi csendőrség felzargatta a gettóba zsúfolt zsidóságot. Végighajtották őket a városon, hogy aztán az Erzsébet-kert előtti főiskolai menzaépületben, illetve a Jacobi-féle gyárépületben

⁷¹ Csekő Ernő: A datok és források a soproni zsidóság gazdasági megsemmisítéséről, SSz. 59, 2005 (továbbiakban: Csekő 2005), 28-30.

⁷² Braham 2007, 930.

szállásolják el őket. Az egybezsúfolt zsidók között a kétségbeesést fokozták a csendőrnymozói „kihallgatások”, verések. A bevagonírozást július 5-én a városba vezényelt csendőrség végezte, Drégelyi Béla csendőr százados vezetésével. A soproni, a beledi, a csornai és a kapuvári zsidókat kevés kivétellel Auschwitzba deportálták. A Sopronból indított, mintegy 3000 főnyi transzport július 8-án érkezett meg a célállomásra. Eközben Sopronból 42 személyt menekítettek a cionisták Budapestre.⁷³ A „leghűségesebb városban” megindult a tülekedés az „elhagyott” zsidó vagy onért: a 157 zsidó üzletre mintegy 3000 kiigénylési kérvény érkezett.⁷⁴

1945. március végén Sopron vidékén az SS-ek félezernyi kényszermunkást agyonlőttek. Ez elől mentett meg több zsidócsoporthat Almásy Tibor légvédelmi tüzérfőhadnagy.⁷⁵ Az elhurcoltaknak csupán alig pár százaléka érte meg a felszabadulást. Az SS-ek sokakat közvetlenül a felszabadulás előtt lőttek agyon, mások a felszabadulás után haltak meg, mivel leromlott állapotuk miatt már nem lehetett rajtuk segíteni.⁷⁶

Az 1945-ös felszabadulás után

A II. világháború befejezése után, 1945-ben a soproni zsidóságnak csak elenyésző százaléka tért vissza a deportálásból: kevesebb, mint háromezren érték meg a felszabadulást.⁷⁷ A hazaérkezettek között egyetlen gyermek volt. 1945. április 27-én megalakult a visszatért zsidóság érdekképviselője, a Soproni Zsidók Szövetsége, melynek elnöke dr. Hollós Richárd nőorvos, alelnöke Füredi Oszkár építészmérnök lett.⁷⁸

A hazaérkezetteket szív szorongató látvány fogadta. Sopront két nagy és több kisebb légitámadás érte. Bombatalálatot kapott a neológ zsinagóga a Templom utcában, a Fegyvertár utca 5. szám alatti iskolaépület, valamint mindkét temető halottasháza, melyeket a németek háborús célokra használtak. A Papréten halomba összehordva, esőtől áztatva hevert sok ezer héber könyv és családi fénykép. A visszatérők a romokon hozzáfogtak új életük és hitközségük felépítéséhez. A neológ templom

---

⁷³ Braham 2007, 930-931.

⁷⁴ Raab 1957, 250.

⁷⁵ Szita Szabolcs: Utak a pokolból. Magyar deportáltak az anektált Ausztriában 1944-1945, Sopron, 1991, 159.

⁷⁶ Braham 2007, 931.

⁷⁷ Braham 2007, 931.

⁷⁸ MNL GyMSM SL, Soproni Zsidó Szövetség alakuló ülésének jegyzőkönyve, 1945. április 23.

romjait 1949-ben le kellett bontani⁷⁹, az épület üres telkét 1953-ban jogtalanul állam osították.⁸⁰

18. ábra. Gyászdlók a zsidó temetőben lévő deportáltak emlékművénél, az áldozatok emlékfalánál

A Soproni Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség 1946 novemberében beiktatta hivatalába új főrabbiát, Citron Józsefet, az ideiglenesen rendbe hozott, papréti Talmud Tóra iskolahelyiségben. Ez az épületrész az 1944-es gettóbeli vallatások óta használaton kívül állt.⁸¹

A papréti ortodox zsinagógát 1947-ben, a fertőszentmiklósi zsinagóga eladásából befolyt összegből belülről helyreállították. Felújították a Paprét 26. szám alatti, az Ikva patak felőli épületszárny földszintjén lévő rituális fürdőt és az imaházat. Állami támogatással a régi templomületek maradványaiból a templomot fele részben új padsorokkal látták el. 1948-ban a visszatértek adományából a temetőépületek romanyagának felhasználásával a Tómalom utcai neológ temetőben új szertartás-épületet és abban monumentális emlékművet építettek: 1640 mártír nevét vésték márványba. Itt található az ismeretlen munkaszolgálatosok tömegsírja is.⁸²

A zsinagóga előcsarnokában és az ortodox temetőben szintén táblák őrzik az elpusztultak emlékét, így Müller Lajos és Rosenberg József rabbik nevét, akik

⁷⁹ Soproni Zsidó Hitközség iratai, rendezés alatt, 1959.

⁸⁰ MNL GyMSM SL, XXIII. 509. Sopron Városi Tanács VB. Építési és Közlökedési Osztály iratai 14.995/1959.

⁸¹ Soproni Zsidó Hitközség iratai, rendezés alatt, 1946.

⁸² Raab 1957, 252.

híveikkel együtt mentek a halálba. A temető kerítésfalait rendbe hozták, de még több száz sírkő hevert a bomlásuktól és az időviszontagságaitól eldőlvé.

1946-ra a zsidó közösség létszáma a háború előtti közel 2000 főről mindössze 274 főre apadt a városban. 1949-re – főként a környékről való beköltözéseknek köszönhetően – a dr. Hollós Richárd által vezetett neológ gyülekezet 284, míg a Lederer Sándor vezette ortodox közösség 124 tagot számlált⁸³. Az 1950-es évek végére a létszám erősen megcsappant (ebben szerepet játszott, hogy a gyermekes családok az 1956-os események miatt tömegesen kivándoroltak), az ortodox hitközség megszűnt. 1969-ben a papréti (ortodox) zsinagóga épülete eladásra került.⁸⁴

Az 1970-es években Ábrahám László látta el a neológ irányzathoz tartozó Soproni Izraelita Hitközség elnöki tisztét. Halála után (1976-tól) Kornfein Ferenc, majd 1987-től felesége, Kornfein Ferencné (sz. Steiner Magdolna) vezette tovább a soproni közösséget, egészen 2002-ig.

2. tézis: A 19. századtól újjáalakuló soproni zsidó közösségek tagjainak tárgyi, írott, képi emlékeit felkutatva, történeteiket megismerve arra a következtetésre jutottam, hogy a zsidók a városban újra számottevő tényezőkké váltak, azonban a soá után szinte csak hírmondóik maradtak.

7. Műemléki helyreállítások, a zsidóság feltárt középkori emlékei

A 20. évszázad második felének országos, sőt nemzetközi viszonylatban is kimagasló építészeti teljesítménye Sopronban a műemlékvédelem volt. Sopron 1975-ben harmadikként megkapta a rangos hamburgi FVS alapítvány európai műemlékvédelmi aranyérmét.⁸⁵ A műemlék-helyreállítások előkészítésénél Dávid Ferenc művészettörténész tudományos alaposágú felkutatásai, Szakál Ernő kőszobrász helyreállítási munkái jelentősen gazdagították Sopron történeti értékeinek bemutatását.

Az egyik első, látványos és értékes műemlékvédelmi munka a bencés templom és kolostor együttesében lévő, középkori Káptalanterem feltárása volt (építész Gerő

---

⁸³ Braham 2007, 931.

⁸⁴ Soproni Zsidó Hitközség iratai, rendezés alatt, 1969.

⁸⁵ Kubinszky Mihály: Sopron építészete a 20. században, Sopron, 2003 (továbbiakban: Kubinszky 2003), 115.

László, kőszobrász Szakál Ernő). Hell Géza (GyTV) az Új utca 16. számú, szintén középkori ház műemléki rekonstrukcióját tervezte (1955). Nagy sikert aratott a háborús rombolás során előkerült homlokzat szép helyreállítása, kritikát váltott ki azonban a pótoltt harmadik gótikus ablak.⁸⁶

Az 1956-os forradalmat követő években a Fabricius-ház udvari traktusának helyreállítása és múzeumként való berendezése, valamint az udvari reneszánsz loggia évszázados befalazottságból való kiszabadítása készült el (építész Sedlmayr János, 1958). Ezt rövidesen követte az Új utca 11. számú zsinagóga feltárása és bemutatása (1959).

Az Új u. 11. sz. alatti, ún. Új-zsinagóga feltárása, két ütemben történő helyreállítása

Riedlmayer Gyula építész 1955-ben a lakóépület hátsó traktusában egy kétszakaszos, bordás keresztboltozattal fedett helyiségre bukkant. Benne néhány gótikus, mérművel díszített ablakot is feltárt. E helyiségről az 1957-es, további – Sedlmayr János építészmérnök és Szakál Ernő kőszobrász irányításával végzett – kutatások kétséget kizáróan bizonyították, hogy zsinagóga volt. A helyiség telken belüli elhelyezkedése, a terem magassága és gótikus boltozata, ablakainak mérművei, a keleti fal közepén megmaradt, a Tóra elhelyezésére szolgáló Áron-fülke és e nyílásból kibontott timpanonkő mind a fenti állítást igazolták.⁸⁷

Az 1959-re, az első ütemben elkészült helyreállítás során a zsinagóga terét üresen hagyták, csupán az Áron-fülke elé készült egy háromlépcsőnyi feljárt. Föléje a megtalált, háromkaréjos vakmérműves oromzati követ helyezték el, a mérműves ablakokat Szakál Ernő kőszobrász állította helyre, illetve pótolta. A belső térből akkor még hiányzott a legfőbb funkcionális elem, a közepén álló felolvasó hely, a bima.⁸⁸ A zsinagógatérbe egyedül csak a nyugati fal közepén lévő, előcsarnokból nyíló kétszárnyú ajtón lehetett bejutni. Az ablaktalan, üres helyiséget 3 db, mennyezetről lelógatott lámpával világították meg.

---

⁸⁶ Kubinszky 2003, 119.

⁸⁷ Sedlmayr 1984, 315.

⁸⁸ Sedlmayr 1984, 336.

19. ábra. Az ún. Új- zsinagóga tere
az 1957-es helyreállítás után

A régészeti vizsgálat kiderítette, hogy a zsinagóga 1350. körül épült, az ablakok felső mérműves díszítéseit pedig kb. egy évszázaddal később cserélhették ki.⁸⁹ Dávid Ferenc kutatásai alapján azt állíthatjuk, hogy az épület magánzsinagógának készült, és 1440-ig működött, amikor a soproni zsidók Zsidó utcai házait – négy kivételével – elvették, hogy így kárpótolják a várfalon kívül, a belváros sikeresebb védelme miatt lebontott, néhány Kovács utcai ház tulajdonosát.⁹⁰

Az épületről 1963-ban jelent meg egy kis ismertető füzet, *“A soproni középkori zsinagóga”* címmel. Szerzője az a dr. Scheiber Sándor volt, aki a feltárt faragványokból, leletekből a valamikori feltételezett funkciót – egyéb hasonló méretű és beosztású zsinagóga termekkel való összehasonlítás után – bizonyította.

Az épület utcai, földszinti traktusában 1960-ban nyílt egy kis kiállítás, amely kb. tíz évig, az Új utca 22-24. szám alatti zsinagóga feltárásáig, helyreállításáig volt látogatható. A kiállításon, a helyszínen talált leletanyagon kívül a soproni zsidóság történetére vonatkozó dokumentumokat, valamint a középkori zsidó temetőből származó sírköveket, töredékeket is bemutatottak.

A kiállított múzeumi anyag részben a soproni Liszt Ferenc Múzeum, részben a budapesti Zsidó Múzeum letétje volt.⁹¹ Az épület kapualjában lévő kutat ekkor még az egykori rituális fürdő kútjának tartották, azonban ez a feltételezés később tévesnek bizonyult.

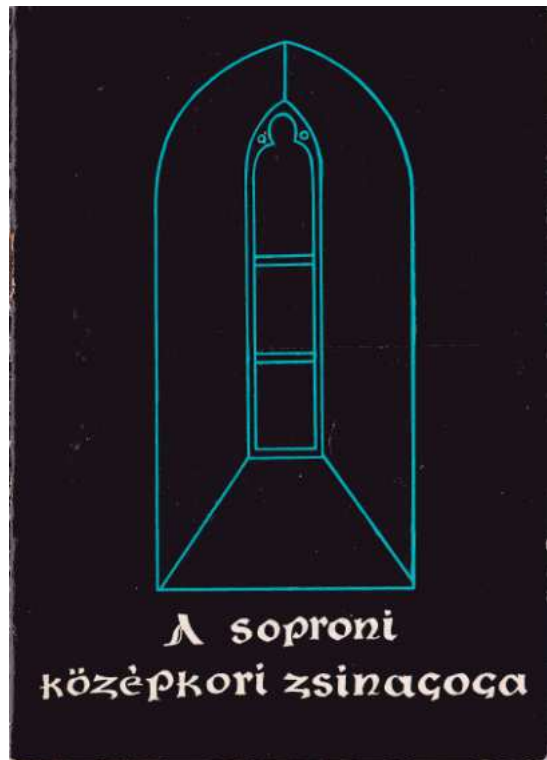
⁸⁹ Scheiber 1963, 16.

⁹⁰ Dávid 1978, 22-24.

⁹¹ Scheiber 1963, 22-24.

20. ábra. Az Új utca 11. szám alatti zsinagógáról készített ismertető füzet 1963-ból

Az Új-zsinagóga helyreállításának második üteme az Ó-zsinagóga feltárása, helyreállítása után 1987-ben, kiegészítése 1993-ban valósult meg, amikor az APEH Soproni Kirendeltsége az épület utcai traktusát a felújítás fejében 25 év használatra megkapta.⁹² E befejező helyreállítás szintén Sedlmayr tervei alapján valósult meg, a második zsinagóga kutatásának, helyreállításának tapasztalatait felhasználva. Az épület kutatását ekkor már Dávid Ferenc művészettörténész vezette. A Szt. György u. 14-ben történt bontások révén

a zsinagóga keleti fala is kiszabadult, ami három ablak megnyitását (két mérműves ablak üvegezését, illetve egy fa szerkezetű körablak elhelyezését) tette lehetővé. A zsinagógatérbe így már természetes fény is bejuthatott, s a teret az egykori főtömeg érzékeltetésére kelet-nyugati hossz tengelyű, kontyolt magas nyeregtetővel fedték le.

A második ütemben nyitották meg a zsinagóga eredeti, északi főbejáratát, melynek kőkeretét rekonstruálták. Ekkor zárták le a támív alatt nyitható elzáró ráccsal a zsinagóga udvarát. A belső térben a Tóra-fülke új keretezést kapott, az eredeti kövek felhasználásával, továbbá fa pódium készült a bima helyére.

A sopronhorpácsi születésű és egész életművében Sopron városához kötődő Sedlmayr János építész tervei alapján állították helyre a következő években az Új utca 9., a Fegyvertár utca 3., a Kolostor utca 5., majd a Kolostor utca 13. számú lakóépületeket, később a Szt. Jakab kápolnát és a bencés templom, valamint a Szent Mihály templom tornyát (1985). Sedlmayr legfőbb művének Sopronban az Új utca 22. számú zsinagógát tekinthetjük. Itt a zárt sorú beépítést is megszakítva vezet be a látogatót az udvaron át a zsinagóga termébe, ahol a gótikus boltozat jelképes és részleges visszaállítása híven érzékelteti az egykori térformálást.⁹³

⁹² Gy-M-S Megyei Kormányhivatal Győri Járási Hivatal Tervtára, Sopron, Új u. 11. középkori zsinagóga és lakásfelújítás kivitelezési terv, 1987; Sopron, Új u. 11. középkori zsinagóga és Apeh iroda kivitelezési terv, 1993.

⁹³ Kubinszky 2003, 120-121.

21-22. ábra. Az Új utca 11. számú épület utcai homlokzata és a zsinagóga tömege az átjáró felől

23-24. ábra. A zsinagóga tér keleti fala, valamint az északi (átjáró felől) és a nyugati bejárata

Az Új utca 22-24. szám alatti, ún. Ó-zsinagóga kutatása, helyreállítása

Az 1960-as években Dávid Ferenc művészettörténésznek, a soproni belváros kutatójának állítását, miszerint az utca túloldalán, az Új utca 22-24. telkén is zsinagóga található, némi hitetlenkedés fogadta⁹⁴. Dávid állítását a belváros elkészült, 1:500 léptékű⁹⁵ vezérszint felmérésének vizsgálatára alapozta, hiszen ennek a háznak a belsejében egy olyan épületrész húzódott meg, melynek nagysága, téraránya, az

⁹⁴ Román András: 487 bekezdés és 617 kép a műemlékvédelemről, Bp., 2004 (továbbiakban: Román 2004), 200.

⁹⁵ Sedlmayr 1984, 315.

utcavonaltól való távolsága zsinagógára utalt. Az 1967-ben készült részleges kutatás – Tóth Sándor kutató az udvari szárny folyosóján egy kapu felső ívmezejében gazdag vakmértműves díszítést talált⁹⁶ – őt igazolta. Az épület udvarán körbeépített, lakóházzá átalakított, 13. századi épület a középkori soproni zsidó közösség zsinagógájaként funkcionált, egészen 1526-os kiűzetésükig.

25-27. A zsinagógatér vakmértműves kibontott kapuja, a keleti homlokzat és az emeleti ablakok kutatás közben

Az 1967-ben felfedezett kora gótikus zsinagóga együttesének *részletes kutatását* (1971-73. között) Dávid Ferenc már egyedül vezette. Az alaprajzi méretében kb. 6x9 méteres zsinagóga főterme lényegében a tetőzetig megmaradt. A rendkívül alapos, részletes falkutatás során az alábbi részletek kerültek elő: a fél oszlopkról induló háromszakaszos bordás boltozat lenyomata, illetve levéselt kőfaragványai; a Tóra-tekercs őrzésére szolgáló Áron-fülke és kőkeretének darabjai; az előtte levő lépcső alapozása és korlátelemei; a felolvasó hely (bima) hatszögű alapozása; több fali fülke, amelyekben egykor az imakellékeket tartották; az előimádkozó ülőfülkéje az Áron-fülkétől jobbra; valamint betekintő és áthalló nyílások.⁹⁷

A kutató az egész együttes elrendezését is tisztázta. A zsinagóga északi oldalához oldalfolyosó épült, amelyből nemcsak a fő tér, hanem a női imaház is nyílt. A női imaházat – a folyosóhoz hasonlóan – egy oldalon vakárkádívek tagolják, amelyek részint díszítésként, részint ülőfülkéként funkcionáltak. A szakirodalomban ez ideig Európában csak két középkori női imaház létéről tudtak, de azok nagyobb zsidó

⁹⁶ Sedlmayr 1984, 316.

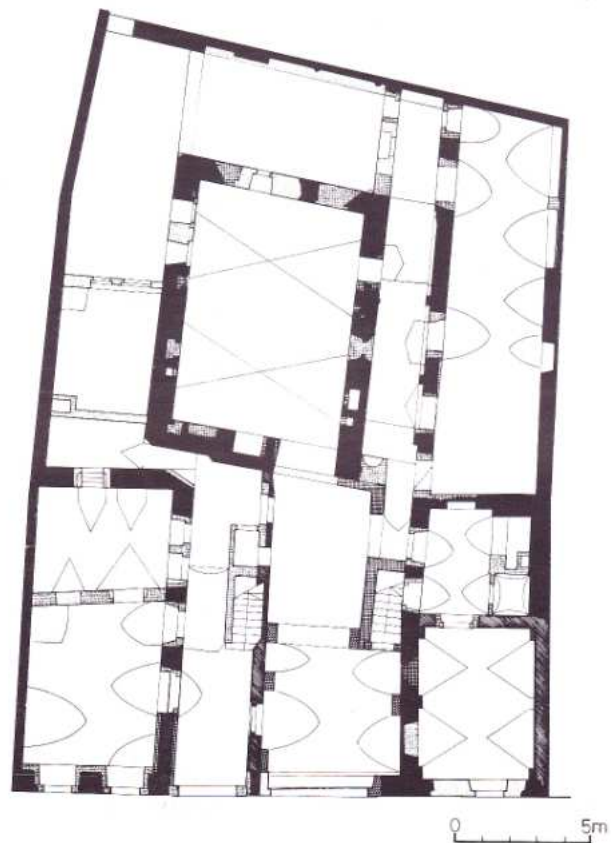
⁹⁷ Sedlmayr 1984, 317.

közösséggel rendelkező városok zsinagógáihoz kapcsolódtak.⁹⁸ A női imateremből vízszintes kémlelő nyílásokon keresztül a bima felolvasó emelvénye és a tóra fülke látható. A folyosó jobb oldalához néhány osztott tér csatlakozott, amelyen belül a rituális fürdő is működött.

28. ábra. Az Újutca 22-24. sz. telek földszinti beépítése 1972-ben, a falak kormeghatározásával

A két soproni középkori zsinagóga feltárásában kimutatható különbség, pozitív tudományos végeredmény – a tervező építész szerint – főként a falkutatási módszerek tökéletesedéséből következett, másrészt a kutató (Dávid Ferenc művészettörténész) felkészültségének, személyes adottságainak is eredménye. Az Ó-zsinagóga részletes kutatása tovább gazdagította Sopron belvárosának középkori emlékeit, a két zsinagóga hiteles építéstörténete pedig jelentősen hozzájárult a soproni zsidó közösség kultúrtörténetének jobb feldolgozásához.

A zsinagóga műemléki helyreállítása a már korábban említett Sedlmayr János építész tervei alapján készült. A kutatás ebben az esetben megelőzte a tervezést, és nemcsak a falazatoknak egymáshoz viszonyított korát határozta meg, hanem elegendő mennyiségű adatot szolgáltatott az ún. elméleti rekonstrukció felvázolásához. Az Új utca 22. szám alatti törzsépület – a lakóházzá alakított középkori ispotály – az utcára merőlegesen épült. Csaka 18. században építették át úgy, hogy a szomszédos házakkal együtt zárt sorú beépítést eredményezett. A tervező a későbbi barokk kapualjat és a felette lévő emeletet is elbontatta, így a zsinagóga az így keletkezett egy axis hégazon keresztül az utcáról is láthatóvá vált. A kibontás a rövidülésben alig észrevehető, viszont a két ház között előbukkanó zsinagóga hangsúlyos tömege bőven kárpótol a

⁹⁸ Sedlmayr 1984, 317.

veszteségért. A Velencei Charta elve érvényesült: akkor szabad bontani, ha azzal többletértéket hozunk létre.⁹⁹

A fő tér fölé helyezett, 60 foknál kissé meredekebb, kontyolt, gótikus formájú nyeregtető a zsinagóga tömegének megfelelő, kívánt hangsúlyt adott, a női imaterem fölé kontyolt nyeregtető készült, az oldalfolyosót pedig félnyeregtetővel fedték le. A belső tereket a hitelesség mértékéig állították helyre, a bizonytalan részleteket megkülönböztető jelleggel, mai megjelenéssel egészítették ki.

29-30. ábra. Az ún. Ó-zsinagóga utcaképe és a zsinagóga belső templom tere a helyreállítás után

A tervező a belső tér lefedésére „gondolati rekonstrukciót” készített: az ismert adatokból kiserkesztett boltmezőket íves vasbeton lemezekből készítették el, a tér keleti és északi mezőiben. A vasbeton boltmezők közé a helyszínen megtalált kő bordákat helyezték el, melyek két szomszédos mezőn függenek.

Az első részletként előkerült zsinagóga főbejárat vakmérnökkel díszített ívmezeje 14. századi átalakításból maradt meg, a jobb oldali, kora gótikus profilozású szár a korábbi építési periódusból való. A baloldali szárkövet a jobb oldali mintájára, műkőből pótolták.

---

⁹⁹ Román 2004, 202.

Az Áron-fülke keretezése teljesen hiányzott, a kibontott horony azonban szépen jelezte a kiemelt darabok helyét. A kutatás során különböző helyekről előkerült, azonos festésű, indákkal díszített és vakmértművel tagolt főfaragványok kerültek elő. Az elemek összeválogatása során rekonstruálni lehetett a tórafülke kő keretezését és háromszögben végződő timpanonját.¹⁰⁰ Ez az Új utca 11. szám alatti magánzsinagóga tórafülke keretezésénél jóval díszesebb, kimunkáltabb volt.

31. ábra. A zsinagóga belső terének látványa a vakmértműves díszítésű kőkeretes bejárattal

A zsinagóga tér centrumában álló középkori bima alapozását Gömöri János régész tárta fel.¹⁰¹ A feltárt kontúr helyén új fa építmény készült, amely véleményem szerint túlzottan hangsúlyosra sikeredett. A rituális fürdő (mikve) kútszerű építményét szintén Gömöri tárta fel a telek északnyugati oldalán. A négyzetalaprajzú rituális fürdő feltehetően már a zsinagóga 1300. körüli megépítésekor itt állt. Fölé vasbeton falú védőépítmény készült, melynek kocka alakú tömegét kürtőre emlékeztető tető fedi.

A helyreállított épületegyüttesben Dávid Ferenc forgatókönyve alapján kisebb kiállítást készítettek, melynek tervezője Sedlmayr volt. A zsinagóga fő terében a nyugati falon metszetek mutatják a nagyobb zsidó ünnepek közös szertartásait. Az egyik fali fülkében az imakellékek láthatók (imakendő és imaszíj), az Áron-fülkébe és a bimára egy-egy Tóra került. A keleti oldalon új hétágú gyertyatartó (menóra) egészíti ki a berendezést. A női zsinagóga északi fala előtti vitrinben a fontosabb ünnepek házi kellékei láthatók, a déli oldalon egy kisebb fix tárlóban a helyreállítás előtti rajzok, fotók, valamint a helyreállítás tervei láthatók. A rituális fürdő védőépületében lévő üvegtárlókban a „kút”-ban megtalált középkori cserépedények láthatók.

¹⁰⁰ Sedlmayr 1984, 333-334.

¹⁰¹ Sedlmayr 1984, 336.

A soproni Ó-zsinagóga a történeti belvárosának rehabilitációjáért Európa-díjjal kitüntetett város idegenforgalmának egyik leglátogatottabb nevezetességévé vált. Román András véleménye szerint az épület a magyar műemlék-helyreállítás aranykorának legjelesebb alkotása.¹⁰²

A zsidóság feltárt középkori emlékei – sírkő- és pergamentöredékek

A középkori feltárt zsinagógák „épített öröksége” mellett a zsidóság középkori emlékeiből két további, tárgyi emlék kategória is ránk maradt, a sírkő töredékek és a héber nyelvű pergamen töredékek. A soproni középkori zsidó temető „a várfalakon kívül a Szt. Mihály kapu előtti telkek szomszédságában terült el, mégpedig a mai zsidó és a régi katolikus temető közt háromszög alakban a mai Téglá-, Temető- és Tómalom utca közt, úgyszintén egy része a mai bástyakert és a Szt. Mihály régi katolikus temető közt”.¹⁰³ A zsidó közösség 1526-ban történt kiűzése után néhány évvel a városi képviselő indítványában a zsidó temető megszüntetését szorgalmazta: „föl kell bontani és teljesen pusztává és szabaddá kell tenni”¹⁰⁴. Köveit elhurcolták, és a környező építkezésekhez (így 1539-ben János kőfaragó a Szt. Mihály templom építéséhez) használták fel, mint pl. Budán és Nagyszombatban is tették. A temető helyének emlékét megőrizte a történelmi emlékezet és a köztudat is.¹⁰⁵ 1821-ben, a Hátsó-kapu bontásakor két zsidó feliratos követ találtak, melyeket a tanács kikötése szerint az újonnan épülő ház (Hátsó kapu 1.) falába kellett volna beépíteni. Ezt a kikötést azonban az építő Hasenauer Márton nem teljesítette. Az első sírkő 1944 tavaszán került elő, éppen akkor, amikor a soproni zsidóságot újra gettókba kényszerítették. A régi középkori soproni zsidó temetőből származó, a mártír Izsák ben Chájjim 1411/12-ből származó sírkövét a Gazda u. 31. számú ház pincéjének felásásakor találták meg. Szövegét először Grünvald Fülöp közölte le 1947-ben, majd kis kiegészítéssel Scheiber Sándor 1952-ben.¹⁰⁶ További 6 db sírkő töredék került elő az Új utca 9. számú épület helyreállításakor 1960-ban. Ezeket a sírköveket – az 1944-ben megtalált ép sírkövel együtt – az akkor nyílt, Új utca 11. szám alatti zsinagóghoz kapcsolódó kisebb zsidó múzeumban állították ki.¹⁰⁷

---

¹⁰² Román 2004, 204.

¹⁰³ Pollák 1896, 187.

¹⁰⁴ U.o.

¹⁰⁵ Scheiber Sándor: Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig, Bp., 1960 (továbbiakban: Scheiber 1960), 123-124.

¹⁰⁶ Scheiber 1960, 125-127.

¹⁰⁷ Scheiber 1960, 129-138.

32. ábra. 1411/12-ből származó héber feliratos sírkő,
amely 1944-ben került elő a Gazda u. 31. sz. ház
pincéjéből

A zsidók 1526-ban történt kiűzetésekor a lezárt lakóházaikat a soproniak feltörték, kirabolták. A *héber kéziratok könyveik* nagy részét később szétbontották, az erős, finom pergamen lapokat pedig a városi levéltár anyagának, főleg számadáskönyvek kötéstábláinak használták fel. Egy részüket már dr. Pollák Miksa vértanúságot szenvedett rabbi, történetíró is látta.¹⁰⁸ Házi Jenő főlevéltáros lebontatott és restauráltatott 18 db *pergamen töredéket* 1949-ben, melyeket Scheiber Sándor vizsgált át. 1955-ben Takáts Endre, a Levéltár akkori vezetője további hárttyákat fejtett le, melyeket Róth Ernő azonosított és ismertetett még abban az esztendőben.¹⁰⁹

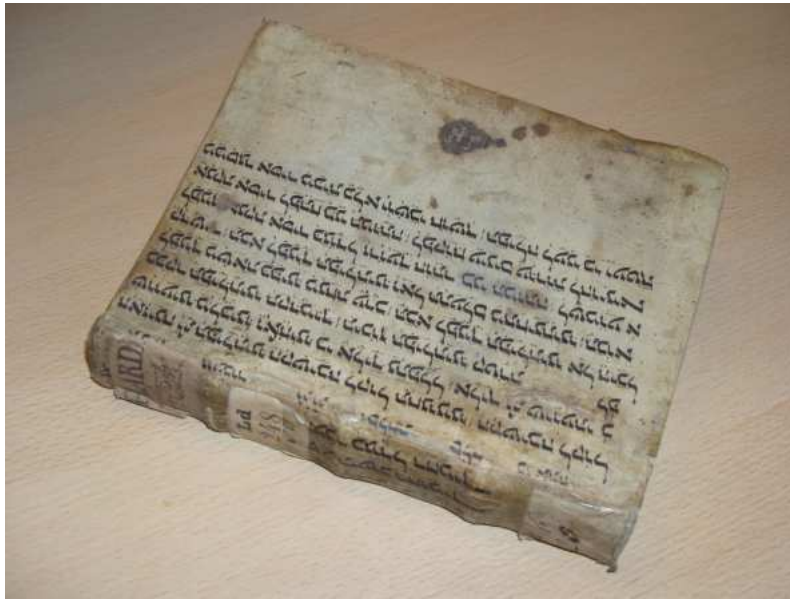
A kutatók összesen 15 héber kódexet, 31 töredéket és 48 pergamenlevelet találtak, melyek nagy részét a középkori zsidóság – más városokban is – gyakran forgatott kézikönyvei tették ki. Két munka azonban, a Széfer Vehizhir Numerije és Júda ben Nátán Talmud-kommentárja unikumnak számít.¹¹⁰ A soproni zsidóság középkorból megmaradt írásos emlékei fejlett könyvkultúrájukba, igényes, színvonalas szellemi érdeklődésükbe adnak betekintést. 1739. május 12-én Notl Jakab lakompaki zsidó Veit Kristóf soproni polgártól egy Bibliát vásárolt, nyolc és fél forintért.¹¹¹ A kiűzést követően még bő kétszáz év után is megbújt egy-egy héber nyelvű könyv a soproniaknál.

¹⁰⁸ Pollák 1896, 88-91.

¹⁰⁹ Scheiber Sándor: Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban, a középkori magyar zsidóság könyvkultúrája, Bp., 1969 (továbbiakban: Scheiber 1969), 77.

¹¹⁰ Scheiber 1969, 78.

¹¹¹ Grünvald – Scheiber 1961, 621.

33-34. ábra. 1610-ben kiadott német nyelvű könyv, középkori héber felíratos pergamenbe kötve, illetve egy ismeretlen könyvről lebontott pergamen, melynek szerzője Méir ben Jicchák, aki 1400. körül élt Sopronban

3. tézis: A soproni zsidó közösség középkori épített és tárgyi emlékeinek 1957-től történő feltárása, bemutatása véleményem szerint az egykori középkori közösséget a hazai és nemzetközi figyelem fókuszába állította, elmaradt azonban az újkori közösségek emlékének rehabilitációja.

II. NEMZETKÖZI MÚZEUMOK ÉS EMLÉKHELYEK

„Mindent örökítsetek meg, szedjétek össze a filmeket, szedjétek össze a tanúkat, mert egyszer eljön majd a nap, amikor feláll valami rohadék, és azt mondja, hogy mindez meg sem történt” (Eisenhower tábornok, 1945)¹¹²

A zsidó vallási élet, a zsidó kultúra, valamint a holokauszt múzeumi bemutatására a nemzetközi „gyakorlat” alapvetően kétfajta módon reagált. A külföldi, főleg európai zsidó múzeumok elsődlegesen a judaizmus bemutatására összpontosítanak, ahol a soá emlékanyaga a zsidó múlt egy történeti rétegeként van jelen. Az önálló holokauszt-múzeumok és kiállítások az előbbitől függetlenül jelentek meg, a holokausztot európai történelmi eseményként, az általános történelem részeként bemutatva. Az alábbiakban három, általam is megtekintett, a témával foglalkozó nemzetközi múzeumot, kiállítást ismertetek, majd összefoglalom az ott látottakat, tapasztaltakat.

1. Auschwitz-Birkenau Állami Múzeum, Oświęcim, Lengyelország

Történeti áttekintő

Az I. világháború utáni Németországban egyre népszerűbb náci ideológia alapvető elemei a zsidók, a kommunizmus és a demokrácia elleni gyűlölet, továbbá a német nép mint felsőbbrendű faj gondolata volt. Céljuk egy „fajilag tiszta” német nép megteremtése volt, ennek elérése érdekében a zsidók, szlávok, romák és még más népek kiirtására törekedtek.¹¹³

Németországban már 1933-ban léteztek koncentrációs táborok, ahol a rendszer politikai ellenfeleit, bűnözőket, zsidókat tartottak fogva. A II. világháború kitörése után a megszállt országokban is elkezdtek hasonló táborokat kiépíteni. A hitleri koncentrációs táborok állami intézmények voltak, a német központi igazgatási szervek irányítása alatt álltak. A Lengyelország 1939-es elfoglalása utáni évben, 1940 közepén hozták létre Oświęcim lengyel város elővárosában a Konzentrationslager (KL) Auschwitz táborát, a kitelepített, főleg zsidó és lengyel lakosság lerombolt épületeinek a

---

¹¹² Toronyi Zsuzsanna: A holokauszt örökségét kiállítani is nehéz, A soára történő emlékezés problémái és lehetőségei a hazai múzeológiában, múzeumcafé 8. évf., 40, 2014 (továbbiakban: Toronyi 2014), 52.

¹¹³ Teresa Świeboska, Jadwiga Pinderska-Lech, Jarko Mensfelt (szerk.): Auschwitz-Birkenau, Történelem – A jelen, Oświęcim, Lengyelország, é. n. (továbbiakban: Świeboska, Pinderska-Lech, Mensfelt, é. n.), 3.

helyén. A KL Auschwitz személyzete (vezetősége és őrsége) az SS (Schutzstaffeln) tagjaiból állt.¹¹⁴

A tábor legintenzívebb működése idején három fő részből tevődött össze. Az első és legrégebb az Auschwitz I tábor volt, melyet a meglévő lengyel kaszárnyák területén és épületeiben alakítottak ki 1940-ben. A lágerben a foglyok száma 10-12 ezer között volt. A második tábor Auschwitz II – Birkenau, ebben a lágerben 1944-ben a foglyok száma 90 ezerre rúgott. Az itt épített gázkamrákban ölték meg az ide deportált, több mint 1,1 millió zsidó nagy részét, akik közül a legnagyobb számban Magyarországról (438 ezer) és Lengyelországból (300 ezren) érkeztek.

35. ábra. Az Auschwitz-Birkenau Állami Múzeum katalógusának borítója

A harmadik tábor Auschwitz III - Monowitz volt, ahol 1944-ben 11 ezernél is több foglyot tartottak számon. Ez alá tartozott a további negyvenhét altábor, ahol a foglyokat rabszolgamunkára kényszerítették.¹¹⁵

Az auschwitzi koncentrációs táborokba összesen mintegy 1,3 millió személyt deportáltak, közülük azonban csak négyszázezeret regisztráltak (kb. kétszázezer zsidó, százötvenezer lengyel, huszonháromezer roma, tizenkétezer

szovjet hadifogoly és huszonötezer más nemzetiségű fogoly), a többieket a gázkamrákban kivégezték, és a krematóriumokban elégették el. Az emberi hamu olyan nagy mennyiségben „keletkezett”, hogy a környező földekre, tavakba szórták, terítették szét. A regisztrált foglyok több mint fele elpusztult az éhség, járványok, erőn felüli munka vagy a kivégzések miatt.¹¹⁶

1944 végén, a Vörös Hadsereg közeledtére a tábor SS vezetői bűnös tevékenységük nyomait kezdték eltüntetni: iratokat semmisítették meg, épületeket bontottak le vagy

¹¹⁴ Świeboska, Pin darska-Lech, Mensfelt, é. n., 4-5.

¹¹⁵ Świeboska, Pin darska-Lech, Mensfelt, é. n., 6-7.

¹¹⁶ Świeboska, Pin darska-Lech, Mensfelt, é. n., 8-11.

robbantottak fel. A járóképes foglyokat 1945. január 17-21. között evakuálták, így a tábor orosz felszabadítását csak kb. 7000 fogoly érte meg 1945. január 27-én.¹¹⁷

Az Auschwitz-Birkenau Állami Múzeum létrehozása, gyűjteményei

Néhány hónappal a háború befejezése után a volt foglyok egy csoportja – azt hangoztatva, hogy meg kell őrizni Auschwitz áldozatainak emlékét – megszervezte az ún. *Oświęcim-i Tábor Állandó Őrizerét*, és gondjaikba vették a tömegesen odaáramló zarándokokat, akik szeretteik nyomát keresték, imádkoztak, tiszteletüket fejezték ki a meggyilkoltak iránt. A tábor területén a volt foglyok egy kiállítást szerveztek, amelyet 1947. június 14-én nyitottak meg. A megnyitó ünnepségen kb. ötvenezen vettek részt. Még ebben az évben, július 2-án a lengyel parlament törvényt hozott a volt tábor területének és objektumainak örök időre való megőrzéséről, és megalapította az Oświęcim-Brzezinka Állami Múzeumot, melynek nevét 1999-ben *Auschwitz-Birkenau Állami Múzeumra* változtatták. Számos korábbi fogoly számára a volt tábor az itt meggyilkoltak temetője, míg mások emlékhelynek tartják. Vannak, akik szerint intézmény, nevelési központ és kutatóhely, feladata az itt meggyilkoltak sorsának kutatása és bemutatása. Valójában az Auschwitz-Birkenau Állami Múzeum mindezen feladatokat együttesen látja el. A lengyel állam javaslatára a volt táborok területét 1979-ben az Unesco felvette a világörökség listájára.¹¹⁸

A múzeum *Gyűjtemények*-részlege tábori anyagokat, a deportáltaktól és meggyilkoltaktól elrabolt holmikat gyűjt. A gyűjteményt az alábbi tárgyak alkotják: több mint 80 ezer pár cipő, majdnem négyezer bőrönd (2100 névvel ellátva), kb. 12 ezer főzőedény, kb. 40 kg szemüveg, 460 protézis, 570 csikos tábori ruha, 260 zsidó imalepel, 260 civil ruha, 40 m³ összeolvadt fémtárgy (az áldozatoktól elrabolt holmik maradványai), 6 ezer műalkotás (kb. 2 ezret a foglyok készítettek a koncentrációs táborban). A gyűjtemény részét képezi kb. 2 tonna haj, melyet a táborba hurcolt nők fejéről vágtak le.¹¹⁹

Az *Archívum* gyűjteményeiben az alábbi fotók találhatóak: kb. 39 ezer negatív (a tábor vezetése a tetoválással való azonosítás bevezetése előtt lefényképezte a foglyokat), kb. 200, az SS által 1944-ben készített fénykép, a Magyarországról deportált zsidók Birkenaubába való érkezésének bizonyítékai (az Auschwitz Album kiállításon voltak

¹¹⁷ Świeboska, Piñderska-Lech, Mensfelt, é. n., 12.

¹¹⁸ Świeboska, Piñderska-Lech, Mensfelt, é. n., 13.

¹¹⁹ Świeboska, Piñderska-Lech, Mensfelt, é. n., 17.

láthatók). A fotógyűjtemény részei még a Sonderkommando által a gázkamrák közelében titokban készített néhány fénykép, kb. 500, az SS által a tábor területéről és objektumairól készített fotó, csaknem 2500 családi fénykép a deportáltak tulajdonából és több tucat légi felvétel, melyeket 1944-ben az amerikai pilóták készítettek.

36. ábra. A kiállítás részlete, néhány bőrönd a kb. 4000 darabból

Az *Archívum* gyűjteményében található a tábori és táborral kapcsolatos korabeli dokumentumok, melyek között található 48 „Elhalálozási Könyv”, mely kb. 70 ezer Auschwitzban meghalt és meggyilkolt adatait tartalmazza, az SS Hygiene

Instytut dokumentumainak 64 kötete, 16 kötet a foglyok személyi aktáival. Továbbá 8 ezer levél és levelezőlap (melyeket a foglyok küldtek a táborból), több mint kétezer hangfelvétel (volt foglyok beszámolóí), 161 kötet „Beszámoló” (foglyok, kényszermunkára vittek és az Oświęcim környéki lakosok beszámolóí – 30 ezer oldal), 251 kötet „Emlékezések” (foglyok, kényszermunkára vittek és az Oświęcim környéki lakosok emlékezései – 45 ezer oldal) és még sok egyéb más dokumentum.¹²⁰

Az általános tematikájú kiállítás a volt KL Auschwitz területén

Az első kiállítás a volt foglyok lakóépületeiben, Auschwitz I területén nyílt 1947-ben, majd ezt követte a mai is látható, 1955-ben nyílt új kiállítás, amely a tábor kettős funkcióját mutatja be. Egyrészt itt gyilkolták meg az európai zsidóság legnagyobb részét, másrészt a különböző nemzetiségű foglyokat itt tartották fogva.

A *koncentrációs tábor* kiállítása a foglyok helyzetébe ad bepillantást, akik a lágerben rabszolgamunka, éhség, járványok, kínzások, rajtuk végzett bűnös kísérletek vagy embertelen büntetések miatt haltak meg. A tábor börtönéül szolgáló épületben eredeti állapotban maradt szobákat, cellákat mutatnak be, illetve itt kaptak helyet a tábori ellenállási mozgalom, büntetéseket, kivégzéseket és politikai foglyok sorsát bemutató

¹²⁰ Świeboska, Pinderska-Lech, Mensfeldt, é. n., 17-18.

kiállítások. 1941 őszén az SS ebben az épületben folytatta a Cyklon B gázzal végzett tömeggyilkosság első kísérletét.

Az európai zsidók meggyilkolásának legnagyobb helyeként a kiállítás az ide deportált zsidók elpusztításának egész folyamatát bemutatja, a vasúti rámpára való érkezéstől az SS orvosok által végzett szelekción át egészen a gázkamrákban való halálig. A legmegrázóbb bizonyítéka az itt elkövetett, emberiség elleni bűnöknek a *közel két tonna haj*, melyet a női foglyokról vágtak le a táborba érkezés után. A kiállításon látható még a deportáltak holmijainak kis része (imaleplek, szemüvegek, bőröndök, cipők, protézisek, gyerekruhák, edények), melyeket a tábor felszabadítása után találtak. *Auschwitz II. – Birkenau* területén - tekintettel arra, hogy az áldozatok nagy részét itt ölték meg – nem lesznek múzeumi kiállítások, területe változatlanul, emlékhelyként marad meg. 2005-ben két emlékművet állítottak, az egyiket az első gázkamra helyén, az ún. Piros Házikót, a másikat a vasúti mellékvágánynál, az ún. zsidórámpánál. Ide érkeztek 1942 tavaszától 1944 májusáig a táborba deportált zsidók vonatai, valamint lengyel és roma vonatok, itt szelektálták az SS orvosok az érkező zsidókat.¹²¹

37. ábra. Az elárult állampolgár - a Holocaust magyar áldozatainak emlékére c. kiállítás részlete

Auschwitz I. területén *állandó nemzeti kiállítások* is megtekinthetőek, melyek célja a hitleri megszállás ismertetése azokban az országokban, ahonnan embereket deportáltak. Jelenleg a

következő nemzeti kiállítások láthatók: A zsidók szenvedése, harca és pusztulása 1933-1945; A lengyel nép harca és mártíromsága 1939-1945; Az európai romák pusztulása; A szlovák zsidók tragédiája; Csehországi rabok a KL Auschwitzban; Az elárult állampolgár - a Holocaust magyar áldozatainak emlékére; Franciaországi deportáltak a KL Auschwitzban; Belgium 1940-1944, Megszállás és deportálás a KL Auschwitzba;

¹²¹ Świeboska, Piñderska-Lech, Mensfeldt, é. n., 22-23.

Zsidóüldözés és deportálás Hollandiából 1940-1945. A következő országok által készített kiállítások láthatók még: Ausztria, Jugoszlávia, Oroszország és Olaszország.

A Magyar Nemzeti Múzeum új állandó kiállítása *Az elárult állampolgár - a Holocaust magyar áldozatainak emlékére* címmel az Auschwitz-Birkenau Állami Múzeumban 2004-ben nyílt meg, forgatókönyvét Kádár Gábor és Vági Zoltán történészek, látványtervét Rajk László építész készítette. Rajk koncepciójában abból indult ki, hogy a meggyilkolt emberek már nincsenek, ezért eredeti, az áldozatokhoz köthető tárgyakat nem állított ki. Ami eredeti, az maga az épület, amely tanúja volt a megtörtént borzalmaknak. A kiállításon az összes fotót, dokumentumot az épület falára vetítik, a látogató a fémrácsból, üvegből készült deken jár, az épülettel nem érintkezik, az épület falát meg sem tudja érinteni. A digitális technikáknak köszönhetően azonban a figyelmes szemlélő többször is bekerülhet a történetbe: árnyéka egy kép részévé válhat, hol ő, hol más léphet a virtuális, üvegből készült vagon szorításába.

2. Yad Vashem, Jeruzsálem, Izrael

Izraelben az államalapítást követő évben, 1949-ben a túlélők létrehozták az első holokauszt emlékmúzeumot a Cion-hegyen, melyet a *Yad Vashem* megnyitása követett 1953-ban. A Yad Vashem-et a holokauszt dokumentálásának, kutatásának és pedagógiai feldolgozásának világközpontjaként, valamint emlékhelyként hozták létre Jeruzsálemben, az Emlékezés hegyén. Az 1,8 hektárnyi területen múzeumok, kiállítások, emlékművek, kutatási és oktatási központok, archívumok, valamint egy könyvtár található. Az alábbiakban az itt felállított emlékműveket, múzeumokat ismertetem röviden.

Az új Holokauszt Történelmi Múzeum

A 2005 márciusában megnyitott épület tervezője az izraeli születésű Moshe Safdie építész. A múzeum látható, hangsúlyos fő tömege a hegyen „átszűrt” vasbeton prizma, melynek felső peremén egy felülvilágító sávon keresztül szűrődik be a fény. Habár már első alkalommal, a déli végén oldalról belépve szembesülünk e szorító térnek a látványával, a kiállítási útvonal a 180 méter hosszú főtérrel folyamatosan keresztezi, hol az egyik, hol a másik oldalról. A külső és belső fal, illetve a járófelületek látszóbeton anyagúak – a kiállított tablók, tárgyak, multimédiás felületek, valamint a látogatók jelenléte oldja e tér komor hangulatát. A kiállítási narratíva az európai zsidóság II.

világháború előtti életének bemutatásával kezdődik, majd az egyes tematikus termeken áthaladva szembesülünk a „végső megoldás” felé vezető náci ideológia kirekesztő, ördögi módszerével: zsidótörvények, gettósítás, deportálás és koncentrációs táborok, Auschwitz-Birkenau képe. A rendkívül részletes, mélyreható alaposan kidolgozott, hagyományos és multimédiás felületeket használó, eredeti tárgyakat is megmutató kiállítás a zsidó ellenállást, valamint a zsidómentők tevékenységét szintén elénk tárja.¹²²

A kiállítási útvonal tetőpontja, utolsó helyisége a kúp formájú *Nevek Csarnoka*, melynek belső oldalán az áldozatok fotói, emléklapjai láthatók. A Csarnok oldalán, körben két szint magas fekete polcrendszer látható, melyeken irattartó mappákban a több millió áldozat személyes adatait tartalmazó emléklapokat őrzik.

A komor, látszó vasbeton falú prizma a kiállítás északi végén ívesen kinyílik a fény, a zöldellő jeruzsálemi hegyek, a lüktető modern Jeruzsálem látványa felé. Ez a látvány az élet igénlése a halál bemutatott borzalmának megtaasztalása után.

38-39. ábra. Az új Holokauszt Történeli Múzeum vasbeton prizmájának fő tömege és a Nevek Csarnoka

Az *Emlékezés Sánta* egy sötét, négyzet alaprajzú kő-beton épület, melyben a meggyilkolt áldozatok emlékére meggyújtott örökmécses ég. A külföldről érkező diplomaták ebben az épületben emlékeznek meg, tisztelegnek az áldozatok emléke előtt. A *Hősiesség Oszlopa* a gettóban, a koncentrációs táborokban, az erdőkben és a földalatti mozgalmakban harcoló, ellenálló zsidók emlékét őrzik.

A *Gyermekek Emlékműve* a holokausztban meggyilkolt 1,5 millió zsidó gyermeknek állít emléket. Az épület belső terébe lépve sötétben, égő gyertyák fénye mellett haladunk el, s a visszatükröződő felületeken a gyertyák fénye végtelen számú fénypontot alkot. A lassú haladás közben a gyermek áldozatok neveit halljuk.

¹²² Philip Jodi di o: Architecture Now! 4, Taschen, Bonn, 2006, 456-465.

A zsidó katonák és partizánok emlékműve a közel 1,5 millió katonának állít emléket, akik partizánként, a gettókban fellázadva vagy a Szövetséges csapatok egységeiben harcoltak, és életüket áldozták a náci uralom megdöntéséért.

A holokauszt alatt elpusztított zsidó közösségek völgye hatalmas kövekből épített emlékmű, melyben járva nagyon sok (magyar) település neve (is) olvasható, e hatalmas kövekbe vésvé. *A Világ Igazainak sétánya* mentén azoknak az embereknek a tiszteletére ültettek fákat, akik a soá alatt életüket veszélyeztetve zsidókat mentettek meg a biztos haláltól. Köztük számos magyar név is található. *A haláltáborok áldozatainak emlékműve* a Dachauban felállított bronz emlékmű pontos másolata. Távolról a koncentrációs táborok szögesdrót kerítésére emlékeztet, közelebről nézve azonban a csontig lesoványodott, elkínzott rabok testrészei ismerhetők fel. *A varsói gettó lázadóinak emlékműve* egy hatalmas fal, melyen két szoborkompozíció látható. Az egyik a felkelőket, a másik a halálba vonulókat jeleníti meg. A szoborkompozíció másolata a lengyelországi Varsóban, a volt gettó területén található.

3. Zsidó Kultúra Múzeuma, Pozsony, Szlovákia

Pozsony évszázadokon át a zsidó élet egyik fontos központjaként volt ismert. A zsidó közösség letelepedését a városban III. András (1265 k. – 1301), Árpád-házi magyar király szabályozta az 1291-es kiváltságlevelében. A dokumentum egy része kikötötte, hogy a zsidók a várfalakon belül lakhatnak, megválaszthatják polgármesterüket, az adókat pedig egyenesen a királynak kell fizetniük. A városból több ízben elkergették őket (legutoljára 1526-ban), ám 1599-ben Pállfy gróf meghívására mégis visszatérhettek Pozsonyba, a várhegy és a városi erődítés közötti szűk területre. A terület egy része, az ún. *Judengasse* (Zsidó utca) a vár ellenőrzése alatt állt, és az egyetlen hely volt, ahol a zsidók 1840-ig élhettek.

A 19. század első felében Pozsony a zsidó oktatás egyik fontos központja lett. *Moses Schreiber* (a *Chatam Szófer*) rabbi híres, a hagyományokat őrző, ortodox jesivát alapított, ugyanakkor a közösségben lévő ellenfelei egy modern zsidó elemi iskolát hoztak létre. Az 1868-69. között lezajlott Izraelita Egyetemes Gyűlés után már két zsidó közösség működött a városban, egy ortodox, illetve egy neológ gyülekezet, mindegyik a saját, nagy zsinagógájában tartva szertartásait.¹²³

---

¹²³ Maroš Borský, Jana Švantnerová, Eva Krajmerová: *The Slovak Jewish Heritage Route*, Bratislava, é. n. 4-6.

A pozsonyi zsidók többségét a holokauszt során megölték, a II. világháború után a városban sok zsidó épített emléket elpusztítottak. Az ortodox zsinagógát 1961-ben lerombolták, a Zsidó utca maradékát a nedóg zsinagógával együtt 1967-ben törölték el, az új híd építésekor. A kommunizmus bukása után, 1989-től a zsidó élet reneszánsza indult el Pozsonyban. 1993-ban nyílt meg a *Zsidó Kultúra Múzeuma*, 1996-ban pedig a volt nedóg zsinagóga helyén holokauszt emlékművet állítottak fel. A *Zsidó Kultúra Múzeuma* az egykori Zsidó utca egyetlen megmaradt épületében, a négyszintes, volt Zsigray bérpalotában található. A 18. században emelt épületet a 19. században bővítették. 1993-tól ad helyet a múzeum állandó kiállításának, melyet 2009-ben újítottak fel. A múzeum gazdag gyűjteményének fontos része két eredeti Chevra Kadisha kancsó, melyek Szlovákia nyugati feléből, Szenice városából kerültek a gyűjteménybe. Az 1734. és 1776. évekből való, festett kancsókat a hagyományos zsidó közösségek a temetkezés szertartása során használták.

40-41. ábra. A pozsonyi Zsidó Kultúra Múzeumának bejárata és a kiállítás részlete

A kiállítás célja a Szlovákiában élt és élő zsidó közösségek szellemi és anyagi kultúrájának, örökségének bemutatása. A két- illetve háromdimenziós tárlat a zsidó élet hétköznapjait, a zsidó ünnepeket és hagyományokat, valamint az azokhoz használt eredeti rituális tárgyakat, zsinagógabelsőket ismerteti. A látogató zsidó képzőművészeti alkotásokat, illetve híres zsidó származású személyiségek munkásságát is megismerheti. Külön szekció foglalkozik a szlovákiai zsidók deportálásának, genocídiumának bemutatásával, emléket állítva a kb. 70 ezer áldozatnak. A *Zsidó Kultúra Múzeuma* elsődlegesen a judaizmus bemutatására összpontosít, a kiállítási narratívában a soá emlékműve a zsidó múlt egy történelmi rétegeként van jelen.

III. HAZAI MÚZEUMOK ÉS EMLÉKHELYEK

„Bár más ajkú népek is oly hajlamot tanúsítanak nemze tisé günk e lőmozdítása te kinte tében, mint a zsidók” (Kossuth Lajos, 1841)²⁴

1. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest

A budapesti Országos Magyar Zsidó Vallási és Történeti Gyűjteményt 1909-ben alapították, az intézmény azóta folyamatosan működik.¹²⁵ Az alapítók kettős célt fogalmaztak meg a gyűjteménnyel kapcsolatban: elsősorban a zsidó kultúra bemutatását, megismertetését a nem zsidó látogatókkal, másodsorban a zsidó közösség identitásának erősítését a gazdag zsidó kultúra mai, modern interpretációjával.¹²⁶ Napjainkban az intézmény neve *Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár*, két állandó – a *Lépcsőház* valamint az *Itt lakott Rosenthal* - kiállítással és *Látványraktárral* várja a múzeumba látogatókat, továbbá múzeumi és levéltári gyűjteményekkel, családkutató központtal rendelkezik.

42. ábra. Az Itt lakott Rosenthal... c. kiállítás katalógusának borítója

Az első, az ún. *Lépcsőház* kiállítás helyszíne a Wesselényi utca 7. szám alatti épület lépcsőháza, melynek falára helyezték el a kiállítás kétdimenziós, színes tablót.

A tárlat az egyetemes zsidó történelem legfontosabb

indító mozzanatával, az egyiptomi kivonulás, a Tóraadás és a néppé válás aktusának bemutatásával indul, majd felfelé haladva, a zsidóság főbb történelmi eseményeit ismertetve jut el a 18. század végi Pest helyszínéig, ahová II. József 1783-as rendelkezése értelmében a zsidók már szabadon beköltözhetek.

¹²⁴ Vida Márton (szerk.): *Ítéldetek!* Néhány kiragadott lap a magyar-zsidó életközösség könyvéből, Bp., 1939, 12.

¹²⁵ Toronyi 2014, 53.

¹²⁶ Toronyi 2014, 57.

A 3300 év zaklatott zsidó történelmének tömör, összefoglaló ismertetését követően a felújított Goldmark-teremben lévő, *Itt lakott Rosenthal* című, 2011 szeptemberében nyílt¹²⁷ kiállítás a budapesti zsidó közösség, a budapesti zsidónegyed több mint 200 éves, napjainkig tartó történetébe ad betekintést. Az időtengelyre felfűzött kiállítási narratíva itt – és az igényes, frissített kiállítás vezetőben – folytatódik egészen 2014-ig.

A környék egykori, mindennapi életéről 10 digitális térkép, 20 kiállított múzeumi tárgy és 30 ház bemutatása ad ízelítőt, az interaktív érintőképernyős térkép segítségével.

A múzeumi tárlókban kiállított tárgyak megtekintése után vagy közben odaléphetünk a multimédiás terminálhoz, és a térképekre, évszámokra, ikonokra kattintva kedvünkre barangolhatunk a zsidó negyed hajdani utcáin, házaiban. A 19. századi zsidó múlt tárgyainak szótlan varázsát kiegészíti a 21. századi, interaktív érintőképernyős térkép a datgazdag információinak áradata. Az okos telefonnal érkező látogatók QR kódok segítségével saját készülékükre is letölthetik a tárlatvezetést.

A kiállítási koncepciót, a bemutatott tárgyak leírását Toronyi Zsuzsanna készítette, a szövegeket Kádár Gábor írta, az építészeti, látványtervezői munkát Rajk László, a multimédiás felület kialakítását Lángh Róbert végezte.¹²⁸

2. Holokauszt Dokumentációs és Emlékközpont, Budapest

Magyarországon az *első*, holokauszt témájú kiállítás az 50. évforduló alkalmából, 1994. július 17-én nyílt meg a Budapesti Történeti Múzeumban, *Holokauszt Magyarországon* címmel. A Magyar Nemzeti Múzeum Legújabb Kori Történeti Osztálya, a Magyar Auschwitz Alapítvány Holokausztkutatói Központja, a Holokauszt Emlékbizottság és a Wallenberg Bizottság szervezésében megvalósult kiállítás rendezője Horn Emil, látványtervezője Rajk László volt.¹²⁹

A hazai „emlékezetpolitikai áttörést” a 60. évforduló jelentette, melynek alkalmából számos új kiállítás nyílt: újrarendezték az 1978-ban, Horn Emil rendezésében, Piros Tibor látványterve alapján megvalósult auschwitzi magyar kiállítást (Kádár Gábor, Vági Zoltán, Rajk László), megnyílt a Páva utcai *Holokauszt Dokumentációs és*

---

¹²⁷ jmpoint.hu

¹²⁸ Ara di Péter, Dan cz Vera, Toronyi Zsuzsanna: Kiállítás vezető a Magyar Zsidó Levéltár „Itt lakott Rosenthal” című kiállításához, Bp., 2014, 22.

¹²⁹ Toronyi 2014, 53, 62.

Emlékközpont, továbbá – a Terror Háza szakmai irányításával – a hódmezővásárhelyi Emlékpont. Az utóbbi kiállításon a kommunizmus és a náciizmus bűneit párhuzamosan mutatták be.¹³⁰

A 2004-ben megnyílt Páva utcai Holokauszt Dokumentációs és Emlékközpont épületegyüttesét Mányi István építész stúdiója tervezte, a *Jogfosztástól népiirtásig* című állandó kiállítás az új épületrész pinceszinti kiállítótereiben, valamint a felújított zsinagóga földszinti és karzati tereiben kapott helyet.¹³¹

43. ábra. A *Jogfosztástól népiirtásig* című állandó kiállítás enteriőr részlete

A kiállítás egyik kurátora, Molnár Judit így írt 2011-ben az állandó kiállítás alapkonceptiójáról: „A téma A MAGYAR HOLOKAUSZT története. Célja, hogy családtörténete-

ken keresztül bemutassa a látogatóknak a faji ideológia által fizikai megsemmisítésre ítélt magyar állampolgárok, azaz a zsidók vagy a magyar törvények (úgynevezett zsidótörvények) által annak minősítettek, valamint a romák szenvedéseit, üldöztetését és legyilkolását. A *vezérmotívum*, mint egyébként az auschwitzi tábori múzeum 18-as számú barakkjában látható magyar kiállításon is, *állam és állampolgár viszonya*. A kiállítás nem hagyományos kronologikus sorrendet követ, hanem az üldöztetés egyes fázisait, töredezett, megtorpanó, majd újrainduló folyamatát mutatja be, amelynek során 1938-tól a magyar állam megfosztja polgárainak egy meghatározott csoportját mindattól, ami az embert emberré teszi: jogaitól, javaitól, szabadságától, emberi méltóságától, és végül pusztá életétől. Ezt a felosztást foglalja keretbe a kiállítást bevezető és lezáró terem. Előbbi a magyar zsidóságot és cigányságot mutatja be röviden, utóbbi a felszabadulás és felelősségre vonás kérdését, illetve az üldöztetésekre adott válaszokat tárgyalja. A zsinagóga egyfelől

¹³⁰ Toronyi 2014, 53, 58.

¹³¹ Vasáros Zsolt: *Kiállító-tér, Múzeumi Tárlatok kézikönyve*, Szentendre, 2010 (továbbiakban: Vasáros, 2010), 115.

az emlékezés, a hiány, a gyász tere: az elpusztított közösségek, a meggyilkolt egyének emlékét örökíti meg, másfelől az embermentők tere, bemutatva, hogy történelmünk e sötét korszakában sok százan siettek az üldözöttek segítségére.”¹³²

A tárlat tervezői Bihary Sarolta, Derencsér Mariann, Vasáros Zsolt és Orbán Csaba, a kurátorok Karsai László, Molnár Judit, Vági Zoltán, Kádár Gábor voltak, a grafikai koncepció Gelencsér Judit munkája. A megvalósult téri és installációs koncepció egy kvázi színtelen (fekete, fehér és szürke árnyalatait használó), tiszta téri világot eredményezett. A forgatókönyv tematikus egységei megfelelő arányban tartalmaznak tárgyi, szöveges, képi és digitális média információt, a kiállítást végigkíséri az a világitó fal, melyen az egyre fogyó „életvonalak” (fekete falon a fehér sávozás) az eltűnő, elpusztuló egyének, családok, közösségek számának csökkenését érzékelteti.¹³³

A kép és szöveg helyes arányának megvalósítása érdekében a történészek által megírt történeti forgatókönyv jelentősen rövidített változata jelenik meg a falakon, kiegészítve képekkel és archív filmekkel. A teljes szöveg az érintőképernyős felületeken érhető el, kiegészítve számos korabeli dokumentummal, fotóval, plakáttal, memóárral. A látogatókat audio-guide-dal vezetik végig a kiállításon. A családtörténeteken keresztül négy, reprezentatívnak szánt zsidó, valamint egy cigány család tragikus sorsát ismerhetjük meg.¹³⁴ A Páva utcai zsinagóga díszes, felújított terében a közösség és az egyének hiányát az egykori fapadok üveg-másolatainak elhelyezésével érzékeltették, melyeken az egykori személyek fotói, illetve a róluk szóló ismertetők olvashatók.

Habár a kiállítási narratíva alapkoncepciója szerint a kiállítás célja, hogy családtörténeteken keresztül mutassa be a magyar zsidó állampolgárok, valamint a romák genocídiumát, véleményem szerint a bemutatott öt család története elenyésző százalékát adja a kiállítási anyagnak, így az eredeti vezérelv nem teljesült. A *Jogfosztástól népiirtásig* állandó kiállítás inkább a magyarországi holokauszt átfogó ismertetését tartalmazza, a náci, nyilas ideológia által fertőzött totalitárius állam ambivalenssé vált viszonyát az utolsó pillanatig jogkövető, ám a kisebbségekhez tartozó, nemkívánatosá tett állampolgáraival szemben.

---

¹³² Molnár Judit: „Egy kiállítási képei” A *Jogfosztástól népiirtásig* című állandó holokauszt kiállítás története 2004-2011 (A cikk alapját képező előadás elhangzott Budapesten 2011. december 14-én a *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás* című tisztelegő konferencián Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából.), imre-kertesz-kolleg.uni-jena.de, (továbbiakban: Molnár 2011), 5.

¹³³ Vasáros 2010, 117-118.

¹³⁴ Molnár 2011, 6-7.

3. Elfeledett szomszédaink – Családok, sorsok, történetek a pápai zsidóság két évszázadából című kiállítás, Pápa

„Ahhoz, hogy visszaszerezzük a történelem birtoklására szolgáló képességünket, meg kell teremteni azt az emlékeztető közösséget, ami nélkül egy politikai közösség bényultságra és újabb ordas eszmék elszenvedésére lesz ítélve. Ahhoz, hogy ki-ki elvégezze a saját életére, családjára, felmenőire vonatkoztatott emlékeztető munkát, a nemzet és a lokalitás történelmi traumáinak a nyitvánosság különböző szintjein kell megjelennie (Dr. Gyekiczki András, 2013)¹³⁵

Pápa városában a zsidó hitközség és a Chevra Kadisa (Szent Egylet) 1749-ben jött létre. Megalakulásukat Esterházy Pál gróf türelmi levele tette lehetővé, melyben engedélyt kaptak a városban való letelepedésre, szombat-lánc elhelyezésére, kóser bormérésére és mészárszék létrehozására.¹³⁶ A védlevél eredményeképpen az országból sok helyről jöttek zsidók, és telepedtek le Pápán, számosan a Hét Község településeiről érkeztek.

A hitközség templomát 1846-ban nyitotta meg, melynek építéséhez Esterházy Pál gróf 100 ezer téglával járult hozzá. A frissen megválasztott Lów Lipót rabbi magyar nyelven szentelte fel a zsinagógát, melyet először haladó szellemben építettek, majd az ortodox hagyományok alapján alakították át. 1851-ben alapították meg a zsidó népiskolát, ezt követte 1899-ben a polgári iskola létrehozása. A pápai hitközség lélekszáma az 1920-as években kb. 2500 fő volt, sokan a gazdasági életben is élénk szerepet töltöttek be.¹³⁷

Az Elfeledett szomszédaink – Családok, sorsok, történetek a pápai zsidóság két évszázadából című, időszaki kiállítás 2012. július 15-én nyílt meg a pápai, használaton kívüli zsinagógában. A tárlat a városból 1944-ben elhurcolt 2700 zsidó származású magyar állampolgárnak állított emléket, akik közül csak pár százan éltek túl a borzalmakat. A Pápa és Környéke Zsidó Kulturális Hagyományőrző Egyesület, Pápa Város Önkormányzata és a Pápai Zsidók Társasága (PÁZSIT) civil szerveződés közreműködésével létrejött kiállítás kurátora Dr. Gyekiczki András jogász, látványtervezője Rajk László volt.¹³⁸

---

¹³⁵ Gyekiczki András: *Elfeledett szomszédaink - Kiállítás a pápai zsinagógában*, 2012. július 15-től október 31-ig. Módszertani útmutató a deportálás előtti vidéki zsidóság közösségeit bemutató kiállításokhoz, kézirat, 2013 (továbbiakban: Gyekiczki 2013), 3.

¹³⁶ Ujvári 1929, 682.

¹³⁷ Ujvári 1929, 682

¹³⁸ Toronyi 2014, 64.

A tárlat célját a kurátor az alábbiak szerint fogalmazta meg: „A kiállítás céljaként azt tűztük ki, hogy megismertessük a város lakóit azokkal, akiket már gyerekeik, unokáik szeméiben sem ismerhettek meg. Szerettük volna összehozni a maiak megrendítő találkozását, ha csak fényképeik segítségével is azokkal, akiket kivetett maguk, felmenőik közül a gyilkos örület. Azokkal, akiknek házaikban laknak, akik után hírmondók maradtak, de két emberöltőn át többnyire némaságra kárhoztatva. Megítélésünk szerint többet mond a soáról, ha a város egykori lakóit hozzuk vissza ilyen módon, mint ha a végkifejlet szörnyűségeit próbáltuk volna megragadni.”¹³⁹

44-45. ábra. Az Elfeledett szomszédaink kiállítás részletei a pápai zsinagógában

Az *Elfeledett szomszédaink* kiállítás az egykor Pápán élt zsidó családok történeteinek keresztül eleveníti fel az itt élt közösség hétköznapjait, ünnepeit, szokásait, sorsát és tragédiáját. Az egyes családok történeteit zömében családi, kisebb mértékben műtermi fotók gazdagítják, a bemutatott anyagban szerepel néhány aprónyomtatvány is (anyakönyvi kivonat, levelezőlap, igazolvány, reklámhirdetés, levél), továbbá egy-két épületfotó. A tablókon a családnév alatt szerepel egy rendkívül lényeges információ, mégpedig a deportálás előtti lakcím adatok: utcanév és hászám. Ezek azok az egzakt tények, melyek a család történetét a lokalitáshoz, a helyhez, Pápához kötik.

A látványtervező építész, Rajk László egy további, nagyon fontos design elemmel fejezte ki a családok helyhez kötöttségét: az egyes család történeti tablók hátterét úgy

¹³⁹ Gyekiczki 2013, 3.

hozta létre, hogy lefotózta a zsinagóga belső falnézeteit, így a szövegek és képek háttere azonos a tablók mögötti falfestéssel, mintázattal. (Véleményem szerint az építészeti koncepció a tartalom rovására valósult meg, mert a falnézetekre szerkesztett sárga színű szövegmezők ezáltal nehezen olvashatók.) A zsinagóga belső terében – az egykori padosok helyén – a zsidó családok teljes alakos, fehér vászonra nyomtatott felnagyított képeit lógatta be, újra „benépesítve” a templomteret, visszaidézve az egykori használókat. A kiállításon egy tárlóban a pápai embermentők történetével is megismerkedhetett a látogató.

A kiállítás egyik méltatója az alábbiakat fogalmazta meg: „Az amnézia évtizedei után semmi sem teremtheti jobban újra egy város közösségét, mint az emlékezetből való részesedés. Így válik személyessé a felelősség és a hiány összefüggő kérdése. Ami Pápan történt, az történt, úgymond, az egész országban: de míg az utóbbi politikai fogalom, addig az előző egy konkrét hely, ahol ezek az emberek egykor éltek, ahonnan elvitték őket, s ahol nyoma sem maradt az emléküknél. Kohn József és családja a Fő tér 18-ból, az erkélyes emeleti lakásból. A Koritschner család a Jókai utca 32-ből. Wittmannék a Bástya utca 13-ből.”¹⁴⁰

Az Elfeledett szomszédaink – Családok, sorsok, történetek a pápai zsidóság két évszázadából című kiállítás koncepciója, narratívája véleményem szerint két fontos, új szemléletmódbeli tényezővel gazdagította az eddigi holokauszt kiállítások gyakorlatát: az első nívó, hogy az áldozatok száma, neve mellé már fotókkal illusztrált, konkrét arcokat, valamint személyes történeteket, életutakat is bemutatott. A második fontos tényező – az egykori lakcím megadásával – a konkrét *Helyhez*, a történelmi emlékezet topográfiájához való hozzákapcsolása a soá destruktív eseményeinek.

4. tézis: Az általam megtekintett nemzetközi és hazai múzeumokban, tárlatokon látottakat összegezve megállapítottam, hogy a zsidóság történetét és genocídiumát vagy az általános zsidó történelem részeként, vagy tematikusan, „gettósítva” mutatják be, azonban a soá 70. évfordulójához közeledve hazánkban is megjelent egy újfajta kiállítási narratíva, a lokális történelmi emlékezetre épülő elbeszélés.

---

¹⁴⁰ György Péter: Elfeledett magyarok. In: *Élet és Irodalom*, LVI. évf. 38. sz. 2012. szeptember 21.

IV. MESTERMUNKA BEMUTATÁSA: ELFELEDETT SOPRONIAK – ARCOK, SORSOK, ÁLDOZATOK CÍMŰ KIÁLLÍTÁS

„És monda az Úr Kainnak: Hol van Ábel a te atyádfia? Ő pedig monda: Nem tudom, avagy őrizője vagyok-é én az én atyámfiának? Monda pedig az Úr: Mit cselekedtél? A te atyádfiának vére kiált én hozzám a földről. Mostan azért átkozott légy e földön, mely megnyitotta az ő száját, hogy befogadja a te atyádfiának véré-t, a te kezedből” (I. Mózes 4: 9-11.)⁴¹

1. Bevezető

A műemlékekben gazdag Sopron történeti belvárosában két középkori, látogatható zsinagóga található. A Papréten lévő, 1891-ben épült ortodox zsinagóga azonban használaton kívül áll. A zsinagóga gettószerűen elfalazott nyílásai, a homlokzaton az 1640 mártírra emlékező fekete márványtábla egy valaha itt élt, prosperáló zsidó közösség szív szorító mementói.

De kik voltak ők, hol és hogyan éltek, mivel foglalkoztak, miért fosztották meg őket állampolgári jogaiktól, mindenüktől, majd végül az élettől is? Miért? Maradtak-e nyomok utánuk, vagy nyomtalanul megsemmisítették őket? Kik voltak a túlélők, és ők hogyan menekültek meg? Mi az ő történetük, és nagyapáink nemzedékéből a városban vajon emlékeznek-e még rájuk?

Ilyen és ezekhez hasonló kérdések foglalkoztattak 2010 őszén, miután július 1-től Sopron történelmi belvárosának műemlék-felügyelőjeként a várost kezdtem megismerni. Noha az Új utcában két középkori zsinagóga található, a köztudatban csak az egyik, a közösség Új utca 22-24. számú, múzeumként működő zsinagógája élt, a valamikori, elsőnek helyreállított Új utca 11. szám alatti magánzsinagógát ritkán látogatták, üresen állt.

Az Új utca a II. világháború idején a város egyik gettójaként funkcionált, erről a szegényletes tényről az utcában egy emléktábla tudósít. Az utca új lakosaként további kérdések fogalmazódtak meg bennem: abba a lakásba, amelyben a családommal otthonra leltem, 70 évvel ezelőtt több zsidó családot is beköltöztettek? Hogyan működött ez az utca ekkor, illetve a középkorban, mely időszak emlékeit feltárták?

A kérdéseimre válaszokat kerestem, „helytörténeti” kutatásba kezdtem. Kutatásom célja az 1944. előtti soproni zsidó közösségek (a status quo ante és az ortodox

---

⁴¹ Károli Gáspár (ford.): Szent Biblia, azaz az Istennek Ó- és Újszövetségében foglaltatott egész Szentírás, Bp., 2012, 8.

hitközség), illetve tagjaik tárgyi és írásos, valamint képi és épített emlékeinek a feltárása, felkutatása, történeteik és életük megismerése, rekonstruálása volt. 1944 májusában, Sopronban 159 zsidó üzletet vettek zár alá, és 199 zsidó házat „nacionalizáltak”. Ebből 77 üzlet és 37 ház volt a Várkerületen, Sopron kereskedő utcáján¹⁴². Milyen destruktív folyamatok következménye volt a zsidó vagyon állami eszközökkel való elkobzása, a zsidó családok deportálása?

2. A kutatás módszertana

Helytörténeti kutatásom a helyi, Soproni Zsidó Hitközség 1944. utáni iratanyagának digitalizálásával kezdődött 2011-ben, majd ezt követte a várkerületi épületek 1944. előtti építési engedélyeinek, terveinek digitalizálása (több mint 150 db) a Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárában. Az 1944-ben „nacionalizált” 199 volt zsidó tulajdonú ingatlan korabeli, a Sopron Város Polgármesteri Hivatala által összeállított listája a kutatás ezen szakaszában nélkülözhetetlen adatbázis volt.¹⁴³

46-47. ábra. A Lederer testvérek portréi (OMKE Emlékalbum) és az 1936-ban átalakított üzletük bejárata (Diebold fotó, Soproni Múzeum Fotótára)

A Soproni Múzeum és a Forster Központ Fotótárában is több tucat, 1944. előtti épület- és utcafotót találtam. A Forster Fotótárában az 1950-es évek elején készült városképi felmérések gazdag fotóanyaga az 1930-as évekből és az 1950-es évekből tartalmazott

¹⁴² Csekő Ernő: Adatok és források a soproni zsidóság gazdasági megsemmisítéséről 1944-ben II. (Elvett házak, zár alá vett üzletek), SSz. 60, 2006 (továbbiakban: Csekő 2006), 45-53.

¹⁴³ U. o.

fényképeket. A Soproni Múzeumban Diebold Károly hagyatékából került elő a legtöbb, jól használható képi anyag.

A II. világháború előtt megjelent kiállítási katalógusok, albumok, könyvek, kiadványok, újságok (Új Sopronvármegye, Soproni Hírlap) számos reklámhirdetést, leírást, ismertetőt tartalmaztak a zsidó vállalkozásokról, a hitközségek tevékenységéről. Az 1930-ban kiadott Soproni és Sopron Megyei Fejek kötet, valamint az OMKE (Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés) Emlékalbum közel 30 prominens zsidó személyiség szakmai életrajzát, valamint zsidó kereskedők portré fotóját tartalmazta.

A MNL Gy-M-S Megye Soproni Levéltárában Sopron város I. fokú közigazgatási hatósága ún. Mutató-lapjain a zsidó vállalkozások nyilvántartási adatai, az adatokban történt későbbi változások megismerése továbbrendítette a kutatómunkámban. A Mutató-lapok jobb felső sarkára piros színnel rávezetett, származásra utaló „Zs” jelzés a gyűjtést nagyban megkönnyítette.

MUTATÓ-LAP.

Az iparos vezeték- és keresztnéve:

<i>Füredi Oszkár</i>	
Iparjogának megjelölése	<i>építőmester</i>
Törzskönyvi szám	<i>10. 12 - 1918</i>
Visszmondás, illetve az ipar megszűntének ideje	Megszűnt: Lásd visszmondási lapstrom <u>267</u> 1951 t. sz. á.
Jegyzet	<i>6290/918 km. Várk-74</i>

Zs.

48-49. ábra. Füredi Oszkár építész Mutató-lapja, a származására utaló „Zs” jelzéssel és az általa tervezett, Várkerület 107/A alatti üzlet enteriőrje 1930-ban

Több magángyűjtő is készségesen rendelkezésemre bocsájtotta képeslap- és aprónyomtatvány gyűjteményét, közülük Göncz József gyűjteménye a legkiemelkedőbb. Az interneten, valamint helyi régiségkereskedőktől szintén számos korabeli könyvet, kiadványt, illetve aprónyomtatványt vásároltam.

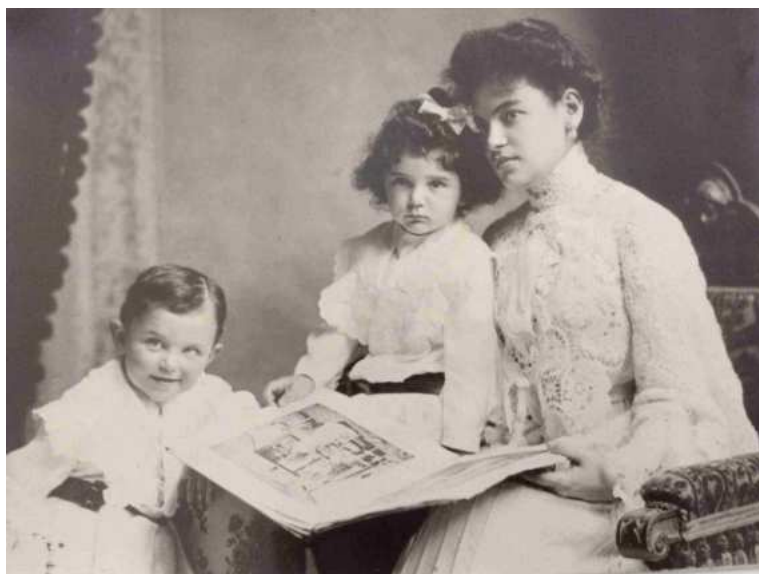
A Soproni Múzeum Aprónyomtatvány és Kézirat Gyűjteménye ugyancsak számtalan meglepetést, kuriózumot tartogatott számomra. Megtaláltam azon tárgyak, dokumentumok egy részét is, melyeket még annak idején az 1960-ban nyílt, Új, utca 11.

szám alatti, kis Zsidó Múzeumban állítottak ki. Itt bukkantam rá arra az értékes fotóra, amely a papréti ortodox zsinagóga belső teréről készült az 1900-as évek elején.

A Magyar Zsidó Levéltár Családkutató Központjában a soproni hitközségek születési, házassági és halotti anyakönyveinek áttanulmányozása már a konkrét családok történeti adatainak feltárásához jelentett elengedhetetlen adalékot. A Soproni Evangélikus Levéltár a tulajdonában lévő, 15. században keletkezett héber feliratos pergamentöredéket, valamint egy pergamenbe kötött 17. századi könyvet kölcsönzött a kiállításnak.

Külföldi múzeumoktól, intézményektől is számos fotót, dokumentumot kaptunk, így pl. A Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeumából (Cfát, Izrael), a Yad Vashemtől (Jeruzsálem, Izrael) és a Centropától.

2013 tavaszán olvastam el a pápai kiállítás módszertani útmutatóját, majd ezt követően tekintetem meg a pápai zsinagógában az *Elfeledett szomszédaink – Családok, sorsok, történetek a pápai zsidóság két évszázadából* című kiállítást. Az ott látottak hatására döntöttem el, hogy Sopronban is készítek egy hasonló témájú, koncepciójú kiállítást.

50-51. ábra. Meller Adél gyermekeivel: Edittel és Palival (1904/05) a Várkerület 117-ből, illetve Kelényi Dezső és felesége, Reiner Jolán (1933 körül) a Színház u. 10-ből

A pápai kiállítás mintájára egy kuratóriumot hoztam létre olyan személyekből, akik a szervezésben tanácsaikkal, kapcsolatrendszerükkel segíteni tudtak. A kuratórium tagjai voltak: Sándor Péter, a Soproni Zsidó Hitközség elnöke, Stubenvöl András, a Soproni Magyar-Izraeli Baráti Kör elnöke, Dávid Ferenc művészettörténész, Vódlai Zsolt

történelemtanár, holokausztoktató. A túlélőket Keszthelyi Péter (Bécs, Ausztria) és Shoshana Hasson (Tel-Aviv, Izrael) képviselte.

Dr. Gyekiczki András, a pápai kiállítás kurátora által alkalmazott metodika alapján kezdtem el a túlélő családok, valamint leszármazottaik után kutatni. Időközben ez a kutatás sokkal inkább „egyszemélyes nyomozássá” alakult át, mivel a helyi és országos médiában közzétett felhívásra nem túl sokan jelentkeztek. 2013 tavaszától tehát egy éven át a soproni túlélők és leszármazottaik után „nyomoztam” itthon és a határainkon túl, hogy családi fotókat, korabeli dokumentumokat bocsássanak rendelkezésemre a már készülő kiállításhoz. Az alábbi külföldi országokból kaptunk anyagokat: Ausztria, Svájc, Kanada, Ausztrália, Amerikai Egyesült Államok, Izrael, Brazília, Anglia.

3. A kiállítás előkészítése

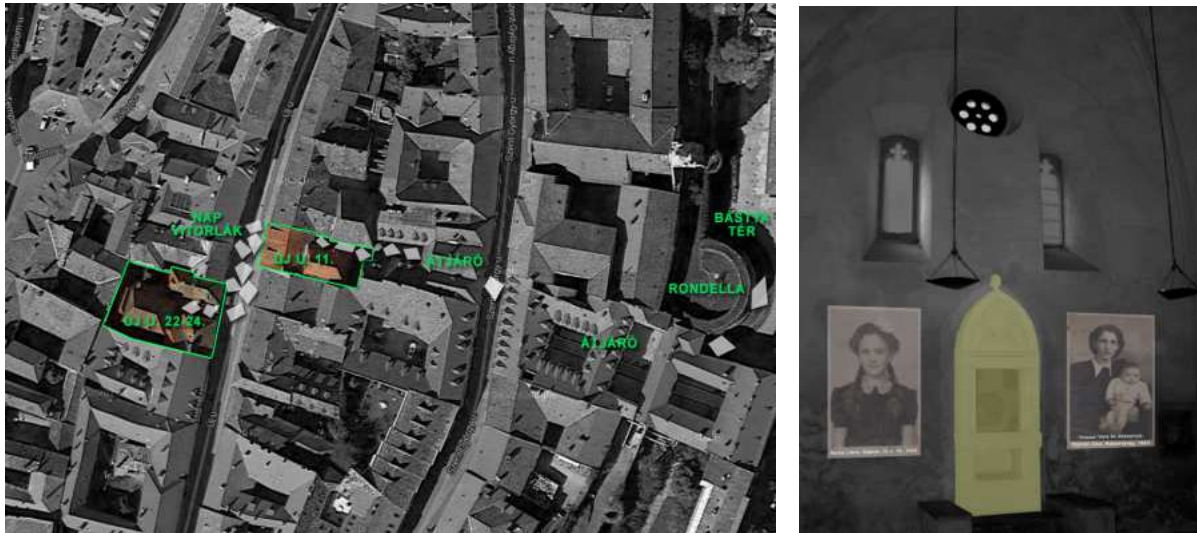
A kiállítás ötletének lehetséges megvalósíthatóságát a Miniszterelnökség által a „Magyar Holokauszt Emlékév – 2014” (a továbbiakban: Emlékév) alkalmával kiírt, ún. „Civil Alap – 2014” pályázaton való sikeres részvétel lehetősége jelentette. A pályázati kiírásban megfogalmazott cél az Emlékév keretében a méltó megemlékezést szolgáló civil, önkormányzati és egyéb kezdeményezésben megvalósuló programok támogatása volt. Tehát a „Civil Alap – 2014” célja pályázat útján, a magyarországi zsidó közösségek bevonásával az Emlékévnek és céljainak társadalmasítása, a történelemmel való szembenézés elősegítése, valamint a civil szféra aktivitásának ösztönzése volt.

A Holokauszt 70. évfordulója alkalmából kiírt „Civil Alap - 2014” soproni pályázatának összeállítójaként, kurátoraként (a Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárával és a Soproni Múzeummal együttműködve) egy 12 pontból álló tervezetet állítottam össze, melynek indító programja az *Elfeledett soproniak – Arcok, sorsok, áldozatok* című tárlat lett. A tervezett programsorozat szakmai anyagának összeállítását Dávid Ferenc művészettörténész és Dr. Dominkovits Péter levéltár igazgató véleménye, tanácsai, a velük folytatott konzultációk segítették, formálták.

A programsorozat részeként további három, rövidebb idejű időszaki kiállítást terveztünk, az alábbi címekkel: *Soproni héber kódexredékek*, *Sopron vármegye zsidóságának írott emlékei 1526-1848*, *Források a soproni zsidóság történetéhez a vészidőszak időszakából*. A kiállítások mellett a tervezett programban szakmai

konferenciát is szándékoztunk rendezni, melynek címe *Zsidó sorsok Sopronban a polgárosodás és a vészidőszak időszakában: Dr. Pollák Miksa – Pap Károly emlékülés* volt. A további programokat könyvbemutatók, felolvasó estek, botlatókő és emléktábla elhelyezés, valamint konferenciakötet kiadása képezték.

52-53. ábra. A kiállítás átfogó koncepciója és a magánzsinagógában való vetítés látványa a vázlattevi szakaszban

A kiállítás előkészítésének fázisában a lehetséges helyszínek között két lehetőség is felmerült. Az egyik lehetőség a papréti, volt ortodox zsinagóga központi tere volt, ez az épület azonban akkori (és sajnos jelenlegi) állapotában nem volt alkalmas kiállítás fogadására. Második helyszíneként az Új utca 11. szám alatti, volt magánzsinagóga fő tere jött szóba, amely viszonylag jó állapotban, de üresen, kihasználatlanul állt. A két középkori zsinagóga vizuális összekapcsolásának gondolata már a vázlattevi, előkészítő szakaszban felmerült bennem, így a pályázatra ezt a koncepciót nyújtottam be.

Az ún. Új-zsinagóga kétszakaszos, bordás keresztboltozattal fedett, helyreállított helyisége alkalmasnak látszott a tervezett tárlat fogadására, hiszen 6x9 méteres alaprajza, közel 7,5 méteres belmagassága nagyon jó arányú teret jelentett. A gótikus, mérművel díszített, 4 méter magas parapettel induló kis, középkori ablakain keresztül kevés, szórt fény jutott a belső térbe. Az épület Csipkerózsika-álmában szunnyadt.

A kezdeti elgondolás szerint a zsinagógatér sarkaiban elhelyezett fém traverzekről a szemközti üres falakra vetítettünk volna fotókat, szövegeket, történeteket, szakaszosan ismételve. A két zsinagóga bejáratát olyan, szabálytalan trapéz formájú, vászomból készült napvitorlával szándékoztuk összekötni – az épületek emeleti

párkányainak a vonalában -, melyekre a zsidó mártírok fotóit torzítva nyomtattuk volna rá. Ezek a napvitorlák a Várkerületen lévő Nagyrondektől indulva, a Lenck-átjárón keresztül vezették volna be a látogatókat a kiállításra. Az ún. Ó-zsinagóga női imatermében neves soproni zsidó személyiségek munkásságát kívántuk bemutatni. Az előkészítés eme fázisában a kiállítás forgatókönyve még nagyon vázlatos, a rendelkezésre álló családtörténeti fotóanyag pedig meglehetősen kevés volt.

A „Civil Alap – 2014” pályázati anyag leadási határidejéül 2013. november 15-ét, az elbírálás határidejének pedig egy hónappal későbbi időpontot, 2013. december 15-ét jelölték ki. A beérkezett pályázatokat a Magyar Országgyűlés Kulturális és Sajtóbizottsága a pályázati határidő lejártát követő 25 napon belül rangsorolta, majd december 16-án közzétette a támogatásban részesülő pályázatok listáját. A soproni pályázat a benyújtott, közel 1100 pályázat közül a támogatás mértéke szerint az első 40 között volt. A megnyert támogatás összege a tervezett költségvetés 20%-át fedezte.

54-55. ábra. A zsinagógák bejáratait összekötő napvitorlák látványterve és az Ó-zsinagógában tervezett új funkciók a vázlattervi szakaszban

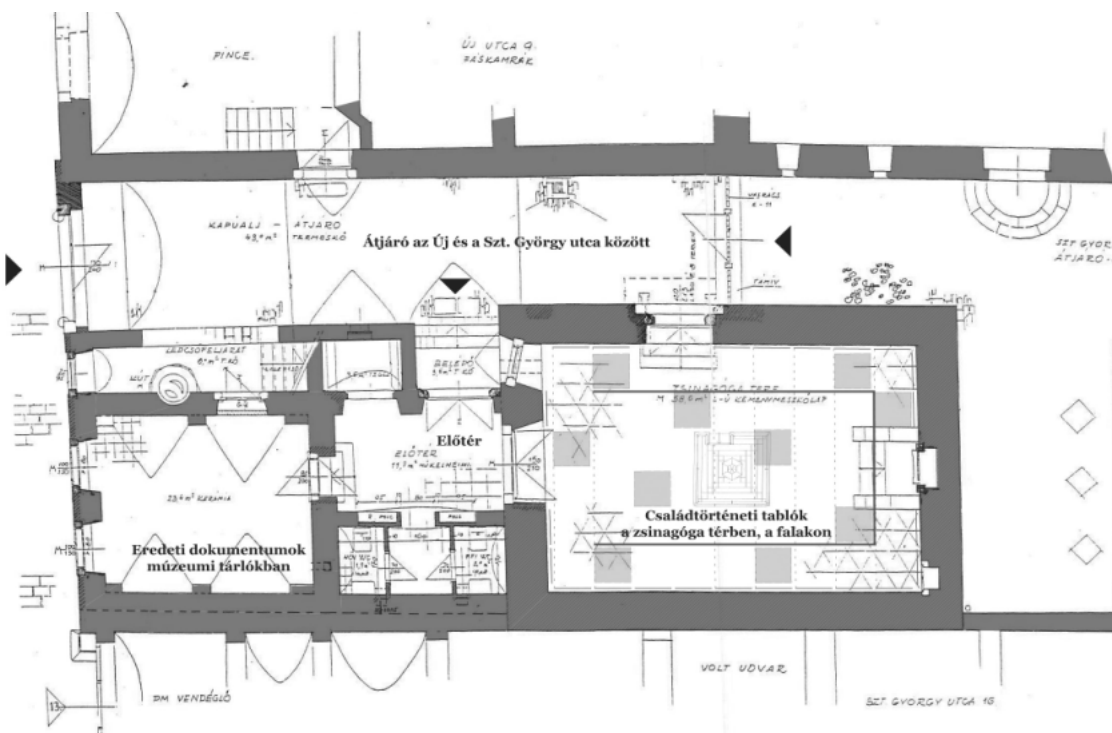
Az eredményhirdetés idejére azonban világossá vált, hogy a kormány aktuális emlékezetpolitikai gyakorlata nem tükrözte hűen a történelmi valóságot, ezért számos zsidó és nem zsidó szervezet, illetve magánszemély összefogott annak érdekében, hogy tisztán, hitelesen emlékezzen. Ragaszkodva a történelmi igazsághoz, nem fogadták el az állami támogatást, és *Memento 70 – Tisztán emlékezünk* címmel társadalmi összefogást hoztak létre a programok megvalósulásához szükséges

források előteremtésére.¹⁴⁴ Ehhez az összefogáshoz csatlakozott a soproni pályázat kuratóriuma is.

A kiállítás végül Sopron Megyei Jogú Város Önkormányzata, a Sopron Holding Zrt. és a Rotary Club Sopron támogatásával valósult meg, ami azt bizonyította, hogy a város vezetése számára fontossá vált a Holokauszt 70. évfordulójáról való méltó, tisztességes megemlékezés.

4. A kiállítás tervezése

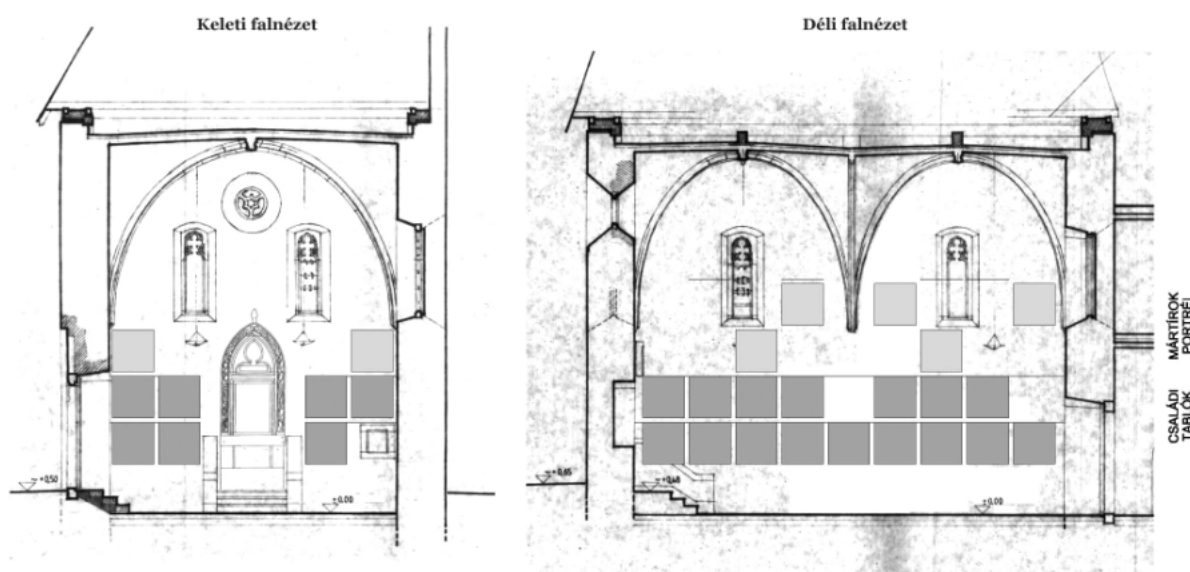
Megfelelő pénzügyi fedezet tudatában, a folyamatosan bővülő fotóanyag és dokumentumok birtokában nekiláthattam a kiállítás forgatókönyvének megírásához, a kiállítási installáció konkrét megtervezéséhez. A kezdeti ötletet, az üres – mint időközben kiderült: felújítandó vakolatú – falakra történő vetítés gondolatát elvettem, mivel azt ideiglenes jellegűnek találtam. Ezzel szemben inkább egy hagyományosabb, tablókra kasírozott tárlatban kezdtem gondolkodni, melynek narratívája, kiállítási útvonala a látogatók számára is átláthatóbb. Fontossá vált az eredeti, volt magánzsinagóga fő terének új funkcióval való „újraélesztése”.

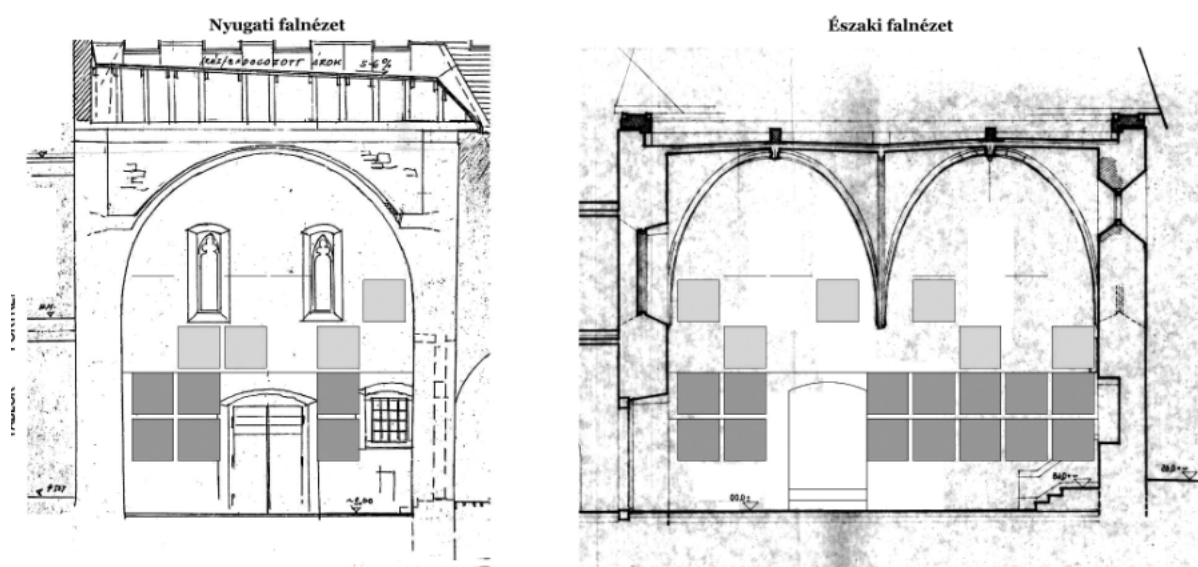
56. ábra. Az Új. utca 11. szám alatti, ún. Új-zsinagógában tervezett kiállítás elrendezési sémája, a zsinagógatérben a sínes világítás és a mennyezetről előgátott, vízszintes mártír portrék kiosztásának koncepciójával

¹⁴⁴ ment070.hu/r/dunk/

Céлом az volt, hogy egy olyan *kiállítás* jöjjön létre, amely nem a végső kirekesztésre, a holokauszt borzalmaira koncentrál, hanem előbb elbeszéli a soproni zsidó közösség több mint 700 éves, zaklatott történetét, majd családtörténeteken keresztül megismerteti a város lakóit azokkal a családokkal, személyekkel, akik a ma is meglévő házakban éltek, dolgoztak, alkottak. A zsinagóga fő terében terveztem a családtörténeti tablót bemutató, a zsinagóga előteréből nyíló, utcai helyiségben pedig – a Soproni Múzeum faüveg tárlóiban – a soproni zsidóság 700 éves történetének eredeti, múzeumi tárgyait, dokumentumait kívántam elhelyezni.

57-58. ábra. A zsinagógatér tervezett keleti és déli belső falnézetei, alul két sávban a családtörténeti tablók, felettük szintén két sávban a mártírok portréi, véletlenszerű kiosztással

59-60. ábra. A volt magánzsinagóga terének nyugati és északi falnézetei

A tervezés során a zsinagóga 6x9 méteres *alaprajzi méretéből indultam ki*. A családtörténeti tablókat 90x90 cm méretűre terveztem, melyeket egymástól kb. 10 cm-es távolságban kívántam elhelyezni a falakon, két sorban. Felettük, a kialakult raszterhez igazodva, az elpusztított mártírok vászonra nyomtatott fotói jelentek volna meg, szintén két sorban, de játékosan, véletlenszerűen elhelyezve. A térben, a mennyezetről belógatva ugyancsak mártír fotók néztek volna ránk, folytatva a falakon már említett véletlenszerű elrendezést.

A meglévő, még az 1959-es felújítás idejéből származó 3 db, mennyezetről belógatott, egyedi tervezésű lámpa csak a tér kétszakaszos, bordás keresztboltozatát világította meg, az oldalsó falak félhomályban maradtak. A családtörténeti tablók, valamint a mártírok portréinak *megvilágítását* egy U alakú, a mennyezetről acél sodronyokkal belógatott, sínes rendszerű, LED-es, UV-mentes fényforrással kívántam megoldani, amely a meglévő falaktól körben 1 méterre kerül elhelyezésre. Az utcai helyiség világítása megfelelő volt, a múzeumi tárlók már saját vitrinvilágítással rendelkeztek.

61. ábra. A két zsinagóga bejáratának vizuális összekötésére használt, 3,0x3,0 méter méretű, 9 db utcai napvitortla kiosztási terve

A két középkori zsinagóga bejáratát összekötő, *utcai napvitorlák* kezdeti, trapéz formájú, változó elrendezése helyett egy 3x3 méteres méretű, az utca kb. 9 méteres szélességéhez jobban igazodó kialakítás mellett döntöttem. A 3x3 méteres kialakult raszterben a tervezett, vászon anyagú napvitorlákat széthúzott, sakktábla szerűen osztottam ki, rögzítésük tervezett módja az épületek között kifeszített fém sodronyokon átfűzve. Az utcai vásznakon a belső térben látható mártír fotókat kívántam megjeleníteni, összesen 32 portrét, minden napvitorlán 4 különböző személyt.

5. Megvalósítás

Az 1350 körül épült, középkori magánzsinagóga helyszíne, miliője és a 19. századtól a városba visszatelepült családok tablójának, történeteinek gondolati, illetve vizuális „összekapcsolására” egy 1400 körül készült, soproni héber feliratos pergament használtunk, melynek digitalizált részlete adta a családtörténeti tablók háttérét. A családi történetek fehér betűs (nevüket, lakcímüket is tartalmazó) szövegmezői, valamint életükkel, vállalkozásaikkal, házaikkal kapcsolatos dokumentumaik, fehér keretes fotóik a sötét tónusú háttér előtt egy könnyen olvasható, jól befogadható megjelenítést eredményeztek.

62. ábra. Egy tabló a 33-ból

A tablókat négy függőleges irányú hasábra osztottuk, az egyes személyek, családok történetét ismertető szöveg és képi anyag vízszintes irányban negyed, fél, háromnegyed vagy egész tablónyi felületen jelent meg. A szöveg és a képi anyag aránya általában – a könnyebb befogadhatóság miatt – 50-50% volt.

A zsinagógatér előteréből nyílt a családtörténeti kiállítás bejárata, a nyugati fal tengelyében, szemben a Tórafülkével. A bejárat után egy rácsos ablak következett, amin keresztül a nők figyelemmel kísérték a szertartásokat. Ezt követte a zsinagóga kétszárnyú, északi bejárati kapuja, amit zárva tartottunk. Ezen a szakaszon 6 db tábló fért el, melyeken a soproni zsidóság történetét mutattuk be, a középkortól kezdődően egészen napjainkig. A zsinagóga északi kapuja után következett a 33 db családtörténeti tábló, melyeket az óramutató járásával megegyezően helyeztünk el, kronologikus (a családfelek születési dátumához igazodó) sorrendben.

63. ábra. A kiállítás belső nézete, háttérben a keleti fal a Tórafülkével

A családtörténeti táblók két sorát 4 db, ún. „pihentető” tábló osztja, melyeken a soproni ortodox és status quo ante (1930-tól neológ) zsinagógák fotói láthatók. A Tórafülkébe a kiállítás megnyitó előtt két héttel megtalált, a papréti ortodox zsinagóga belső terét ábrázoló, 1900 körül készült fotó került.

A zsinagógatér belső falai nagyon rézsútosak, kifelé dőlők, ezért – a műemléki szempontokat is szem előtt tartva – a táblók elhelyezésére egy olyan installációt alkalmaztunk, amely a térbeli egyenetlenségeket is kiküszöbölte. Minden táblót egységesen – a sínes rendszerű világítás kiépítéséhez hasonlóan – a mennyezetről

függesztettünk le, vékony acél sodronyok segítségével. Mind a sínes rendszerű világítás fehér sínrendszere, mind a tablók vízszintes hordozó natúr alumínium zártszelvénye a bordás keresztboltozat induló kő bordáinak síkja alá került. A tervezett kétsávnyi mártír tablót így csak egy sávban helyeztük el. A világítás fehér színű sínrendszerének elkészülte után szembesültem azzal, hogy milyen erős kontúrt, vizuális lezárást ad a térnek, egyben keretezi is az Új-zsinagóga kétszakaszos, bordás keresztboltozatának látványát. Ezért a mártír tablók portréit csak a fal és a sínrendszer közötti sávban, a terem két hosszanti oldalán „hajtottuk föl”, hogy ne zavarják a templomi tér látványát.

64. ábra. A LED-es világítás fehér színű sínrendszere finom lezárását adja a kiállításnak, mintegy keretbe foglalja a tér kétszakaszos, bordás keresztboltozatát

Az elkészült tablók anyaga 3 mm vastag habosított PVC, a nyomatok kültéri igénybevételnek is ellenálló, kasírozott nyomatok. A mártírok fekete-fehér portréit a belső térben fehér zászlóselyemre nyomtattuk, a külső téri napvitorlák mesh hálóból készültek. A kültéri mártírfotók vásznait átfűztük a PVC bevonatos acél sodronyokon, melyeket feszítőkkal húztunk meg.

Az *Elfeledett Soproniak – Arcok, sorsok, áldozatok* című kiállításon 35 zsidó család és 17 magánszemély történetével ismertettük meg a látogatókat, összesen 42 tablón. A mártírok portréi 32 önálló vászon nyomatán jelentek meg. A kasírozott táblákon összesen 222 fotó és 114 korabeli dokumentum, továbbá 21 eredeti, holokauszttal kapcsolatos irat szerepelt.

Az Új utca 11. szám alatti, utca felőli boltozatos térben 7 db fa-üveg szerkezetű, múzeumi – Érem Biennáléhoz készült - tárlót helyeztünk el, melyekben eredeti dokumentumokat, tárgyakat állítottunk ki, mintegy kiegészítve a családtörténeti táblákat. A kiállítás eredeti koncepciója szerint fontos szempont volt számomra, hogy a látogatók a vidéken szinte már teljesen eltűnt zsidó kultúra (a judaizmus) tárgyával, szokásaival is megismerkedjenek.

65. ábra. Az utcai napvitorlák látványa a mártírok portréival (a kiállítás 24 órás, 5 hónap alatt folyamatosan látható része)

Az Új utca 22-24. szám alatti, ún. *Ó-zsinagóga* női imatermében soproni zsidó származású alkotók (Dr. Pollák Miksa rabbi, történész, Pap Károly író, Kolb Jenő művészettörténész, Füredi Oszkár építész, Dr. Csatkai Endre múzeumigazgató) munkásságát mutattam be (könyveken, fotókon, levelezéseken, személyes tárgyakon keresztül), szintén múzeumi tárlókban.

66. ábra. A kiállítás megnyitóján Sopron MJV polgármestere, Dr. Fodor Tamás mond beszédet

A két középkori zsinagóga napvitorlákkal történő vizuális összekapcsolásának egyik célja az volt, hogy ismét felhívjam a figyelmet e két épület Európában egyedülálló, unikális voltára. Az *emlékezetes napvitorlákról* a mártírok fotói néznek le ránk. Gyerekek, meglett, családjukért felelősséget vállaló apák és anyák, ifjak képei láthatók, látványuk önkéntelen megállásra készíti az utcán arra járókat. Az Új utca két zsinagóga közti szakasza így a *Megemlékezés terévé*, a *Lelkiismeret csarnokává* vált, a nap 24 órájában.

67. ábra. Az Új utca 11. szám alatti, ún. Új-zsinagóga (egykori magánzsinagóga) megvalósult *Elfelejtett soproniak - Arcok, sorsok, áldozatok* című kiállítás részlete

6. Visszajelzések, befogadás

A kiállítás megnyitójának helyszínéül az Új utca közterületét választottam, az Autcai napvitorlák által kijelölt „Emlékezés Csarnokában” a vernisszázs eseményén kb. 350 fő vett részt. A tárlatot 5 hónapos nyitva tartási ideje alatt több mint 9000 látogató tekintette meg, a kiállítás képanyagát, információit bemutató Facebook oldalt 445-en kedvelik, a legnépszerűbb bejegyzést 1769-en nézték meg, a Google kereső a kiállítás címére nagyjából 28.200 találatot mutat.

A helyi és országos sajtó is beszámolt a kiállításról, mint pl. a Kisalföld, a Soproni Téma, a Népszabadság, az Oktogon, az Élet és Irodalom, valamint az Új Élet. A Népszabadság újságírója „döbbenetes erejű kiállításról”¹⁴⁵ írt, az Élet és Irodalom szakírója méltatásában így fogalmaz: „A gondosan kutatott és felépített kiállítások mellett (között) azonban van még egy emlékezetes elem: a két helyszínt az utca fölött, a magasban napvitorlák kötik össze, rajtuk a megsemmisítő táborokban elpusztított emberek fotói. A fénykép-installáció az az elem, amely ha csak

¹⁴⁵ Hajba Ferenc: Áldozatok emléke a menekülők központjában, In: Népszabadság, LXXII. évf. 138. sz. 2014. június 14-15.

ideiglenesen is, de valóban a város köztéri emlékezetébe emeli az áldozatokat: a fekete-fehér portrék és a hozzájuk tartozó tragikus évszámok egy pillanatra átérezhetővé teszik a hiányzó zsidók sorsát.”¹⁴⁶

68. ábra. Az Újutca 11. számú épület utcai helyisége, ahol eredeti dokumentumokat, tárgyakat mutattunk be a Soproni Múzeum tárlóiban

A média városi orgánumai, a Pulzus TV¹⁴⁷, valamint a Sopron TV¹⁴⁸ is foglalkozott műsoraiban a kiállítással, az országos sugárzású Duna TV három alkalommal készített interjút a kurátorral, illetve számolt be az eseményről 9 percnyi időben a „*Sírjaik hol domborulnak?*”¹⁴⁹ című műsorában.

Munkám nem ért véget a megnyitóval, ugyanis számos család csak a vernisszázs után, illetve a médiavisszhang eredményeképpen jött el Sopronba, és bocsájtotta rendelkezésemre féltve őrzött családi fotóit, dokumentumait.¹⁵⁰ Ennek köszönhetően a

¹⁴⁶ Mélyi József: Emlékezetes napvitorlák, In.: Élet és Irodalom, LVIII. évf. 27. sz. 2014. július 4. (továbbiakban: Mélyi 2014).

¹⁴⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=hFyMzxxXzE&feature=youtu.be>

¹⁴⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=Ih0HznUoVqg&feature=youtu.be>

¹⁴⁹ <http://www.mediaklikk.hu/musor/sirjaikoldomborulnak/>

¹⁵⁰ Természetesen, a gyűjtést, kutatást továbbra is folytatom. Ezt nem lehet, nem szabad abbahagyni.

2014. december 16-ra megjelent *Elfelegett Soproniak/Forgotten Sopronians* című kétnyelvű könyvben már további tíz család története is szerepelt.¹⁵¹

69. ábra. Meghívó a kiállítás bővített anyagát tartalmazó kétnyelvű könyv bemutatójára

A kiállítás vendégkönyve számos méltató bejegyzést tartalmaz, melyek közül az alábbiakban közlök néhányat:

„Nagyon megrázott a kiállítás, főleg a még ismerős arcok, mikor még én is gyerek voltam.” (2014. május 31.)

„...Az egyszerű emberek is közel kerültek hozzánk... Tudásomat a zsidóságról szélesítette ez a kiállítás, sokat gondolok majd vissza ide.” (Június 8.)

„...Aki megnézték ezt a kiállítást, elolvasták a családok történetét, a foglalkoztatást felmondó leveleket, a deportálási igazolványokat és a többi megkülönböztetési dokumentumot, azok velem együtt még jobban elítélik az antiszemitizmust.” (Június 25.)

„Köszönet a megvilágosodásért, amit ez a kiállítás jelentett számomra 65 éves koromban.” (Július 23.)

„A veszteség minket ért, akik között nincsenek jelen az elpusztítottak és meg nem született utódaik.” (Augusztus 2.)

„Könnyeimmel küzdve néztem az elfelejtett ismerősöket. Nem, nem feledtem, akiket ismertem...” (Augusztus 5.)

¹⁵¹ A kötet társszerzője feleségem, Tárkányi Eszter volt.

„Született soproniként nagyon örülök, hogy a város méltóképpen emlékezik elfeledett polgáira.” (Augusztus 5.)

„...1944-ben a soproni ún. Mangold-házban gyerekeskedtem, és az ott lakó zsidó gyerekekkel is kapcsolatban voltam.” (Október 12.)

„Újra eljöttem és most elhoztam a szüleimet is. Ahogy Apukám mondja, ezek az arcok mindennél felkavaróbbak, emberközelivé válik a felfoghatatlan.” (Október 14.)

„Megrendítő, hogy mennyi élet, érték és tudás veszett el, ami most hiányzik.” (Október 31.)

„...Mikor unokáimnak meséltem, hogy mi is történt, nagyon érdekelte őket, egész hazáig mondtam, hogy én ugyan ötéves voltam, de emlékszem, mikor a háziúr családját elvitték, és a nyilasok hogy rabolták ki a lakásukat. Nagyon érdekelte az alig tíz, tizennégy éves gyerekeket a történelem, de amin ledöbbsentem: felnőtt gyermekeim előtt is szinte ismeretlen volt, hogy Magyarországon, magyarok által ez a gyalázat megtörténhetett...” (soproni férfi levele a rendezőhöz)

A túlélők, szemtanúk, a kortársak helyi médiában, iskolákban, privát körben zajló diskurzusai – és a nagyszámú pozitív visszajelzés – legitimé tették az emlékezést, bizonyították a kiállítási narratíva helyességét.

70. ábra. Az Elfeledett soproniak kiállítás utcai napvi torláti esti megvilágításban

5. tézis: Mestermunkám, az *Elfeledett soproniak – Arcok, sorsok, áldozatok* című kiállítás narratívája a helyi, történelmi emlékezetre támaszkodik, a lokális topográfiai, közgyűjteményi és magánszféra sokrétű emlékeit használja fel a helyi közösségi emlékezet rekonstruálására, a soá következtében kialakult kollektív veszteség traumájával való szembenézésre.

A kiállítás kurátoraként, a történelmi dokumentumok, családok kutatójaként, szervezőként és az építészeti, belsőépítészeti koncepció tervezőjeként úgy gondolom, hogy eredeti szándékom teljesült, kézzelfogható közelségbe tudtam hozni az elfeledett, kiiktatott múltat a mával: „Magyarországon most, bár már nagyon kevesen vannak közöttünk a túlélők, a holokausztra emlékezve talán mégis a húsz-huszonöt évvel ezelőtti németországéhoz hasonló folyamatok indulhatnak el...

... A hallgatás, a nehéz megszólalás és a lassú műtfeldolgozás évtizedei után Magyarországon is felmerül az áldozatok és tettesek meghatározásának kérdése, az emlékek feldolgozásának, az emlékezés módjának problémája. Az *Elfeledett soproniak* képei, dokumentumai, kutatásai és napvitorlái az egykori eleven élet megidézésével ebbe a lehetséges folyamatba illeszkednek.”¹⁵²

71. ábra. Az utcai napvitorlák részlete

¹⁵² Mélyi 2014

IRODALOMJEGYZÉK

- Aradi Péter, Dancz Vera, Toronyi Zsuzsanna: Kiállítás vezető a Magyar Zsidó Levéltár „Itt lakott Rosenthal” című kiállításához, Magyar Zsidó Levéltár, Bp., 2014
- Az OMKE Sándor Pál Emlék-Albuma 1901-1930, Az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés, Bp., 1930
- Csatkai Endre - Dercsényi Dezső et al.: Sopron és környéke műemlékei, 2. jav. bőv. kiad., Akadémiai Kiadó, Bp., 1956
- Csekő Ernő: Adatok és források a soproni zsidóság gazdasági megsemmisítéséről, Soproni Szemle 59, Soproni Szemle Alapítvány, Sopron, 2005
- Csekő Ernő: Adatok és források a soproni zsidóság gazdasági megsemmisítéséről 1944-ben II. (Elvett házak, zár alá vett üzletek), Soproni Szemle 60, Soproni Szemle Alapítvány, Sopron, 2006
- Dávid Ferenc – Tárkányi Sándor: A soproni neológ izraelita templom és iskola, Soproni Szemle 67, Soproni Szemle Alapítvány, Sopron, 2013
- Dávid Ferenc: A soproni Ó-zsinagóga, A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaságának Kiadása, Bp., 1978
- Deszkásy Boldizsár: A Soproni Kaszinó 100 éve, 1843-1943, Röttig-Romwalter Nyomda-Rt. Sopron, 1944
- Grünvald Fülöp, Scheiber Sándor: Magyar-Zsidó Oklevéltár VI. kötet, A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaságának Kiadása, Bp., 1961
- Gyekiczki András: Elfeledett szomszédaink - Kiállítás a pápai zsinagógában, 2012. július 15-től október 31-ig. Módszertani útmutató a deportálás előtti vidéki zsidóság közösségeit bemutató kiállításokhoz, kézirat, 2013
- György Péter: Elfeledett magyarok. In: Élet és Irodalom, LVI. évf. 38. sz. 2012. szeptember 21.
- Hajba Ferenc: Áldozatok emléke a menekülők központjában, In.: Népszabadság, LXXII. évf. 138. sz. 2014. június 14-15.
- Halász H. Imre (szerk.): Soproni és Sopron-Megyei Fejek, Vitéz Tóth Alajos Könyvnyomdája, Sopron, 1930
- Jankó Ferenc, Kücsán József, Szende Katalin (összeáll.), Dávid Ferenc, Goda Károly, Kiss Melinda (közreműk.): Magyar Várostörténeti Atlasz, A Magyar Tudományos Akadémia Várostörténeti Albizottsága megbízásából Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2010

Károli Gáspár (ford.): Szent Biblia, azaz az Istennek Ó- és Újszövetségében foglaltatott egész Szentírás, Patmos Records, Bp., 2012

Kis György: Megjelölve Krisztus keresztségével és Dávid csillagával, Bp., Szerzői kiadás, 1987

Kubinszky Mihály: Sopron építésze a 20. században, Belvedere Meridionale és Zékány-Máthé Kiadók, Sopron, 2003

Maroš Borský, Jana Švantnerová, Eva Krajmerová: The Slovak Jewish Heritage Route, Jewish Heritage Foundation – Menorah, Bratislava, é. n.

Mélyi József: Emlékezetes napvitorlák, In.: Élet és Irodalom, LVIII. év f. 27. sz. 2014. július 4.

memento70.hu/rolunk/

Mollay Károly: Első telekkönyv/Erstes Grundbuch (1480-1553), Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára és a Soproni Múzeum, Sopron, 1993

Molnár Judit: „Egy kiállítás képei” A Jogfosztástól népiirtásig című állandó holokauszt kiállítás története 2004- 2011 (A cikk alapját képező előadás elhangzott Budapesten 2011. december 14-én a *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás* című tisztelegő konferencián Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából.), imre-kertesz-kolleg.uni-jena.de

Philip Jodidio: Architecture Now!4, Taschen, Bonn, 2006

Pollák Miksa: Avató Beszéd, Breuer Nyomda, Sopron, 1933

Pollák Miksa: A zsidók története Sopronban, a legrégebbi időktől a mai napig, Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat, Bp., 1896

Raab Márton: Sopron zsidóságának múltjából és jelenéből, Soproni Szemle 11, Soproni Szemle Alapítvány, Sopron, 1957

Randolph L. Braham (főszerk.): A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája, Park Kiadó, Bp., 2007

Román András: 487 bekezdés és 617 kép a műemlékvédelemről, Terc Kft., Bp., 2004

Scheiber Sándor: A soproni középkori zsinagóga, Győr-Sopron Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala, Sopron, 1963

Scheiber Sándor: Héber kódexmaradványok magyarországi kötetáblákban, a középkori magyar zsidóság könyvkultúrája, A Magyar Izraeliták Országos Képviselete Kiadása, Bp., 1969

Scheiber Sándor: Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig, Magyar Izraeliták Országos Képviselete Kiadása, Bp., 1960

- Schwarzmayr Eva, Brettl Herbert et al.: Ami maradt. A Burgenlandi zsidó élet emlékei. Zsidó emlékek a Nyugat-Pannon Eurégióban, Szombathelyi Magyar-Izraeli Baráti Társaság, Szombathely, 2008
- Sedlmayr János: A soproni Ó-zsinagóga helyreállítása, Építésügyi Tájékoztatási Központ, Magyar Műemlékvédelem IX., Bp., 1984
- Sisa József, Dora Wiebenson (szerk.): Magyarország építészetének története, Vince Kiadó Kft., Bp., 1998
- Sós Endre: Zsidók a magyar városokban, Libanon, Bp., 1941
- Szita Szabolcs: Utak a pokolból. Magyar deportáltak az anektált Ausztriában 1944-1945, Metalon Manager Iroda Kft., Sopron, 1991
- Teresa Świeboska, Jadwiga Pinderska-Lech, Jarko Mensfelt (szerk.): Auschwitz-Birkenau, Történelem – A jelen, Auschwitz-Birkenau Állami Múzeum, Oświęcim, Lengyelország, é. n.
- Toronyi Zsuzsanna: A holokauszt örökségét kiállítani is nehéz, A soára történő emlékezés problémái és lehetőségei a hazai muzeológiában, In.: muzeumcafé 8. évf., 40, 2014
- Ujvári Péter (szerk.): Zsidó Lexikon, A Zsidó Lexikon kiadása, Bp., 1929
- Vasáros Zsolt: Kiállító-tér, Múzeumi Tárlatok kézikönyve, Szabadtéri Néprajzi Múzeum Múzeumi Oktatási és Képzési Központ, Szentendre, 2010
- Vértés Róbert (összeáll.): Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938-1945, Polgár Kiadó Kft., Bp., 1997
- Vida Márton (szerk.): Ítéletek! Néhány kiragadott lap a magyar-zsidó életközösség könyvéből, Arany János Rt., Bp., 1939
- Winkler Gábor: Sopron építésze a 19. században, Akadémiai Kiadó, Bp., 1988
- Wolf Sándor: Die Kunst im Eisenstädter Ghetto, Viktor Hornyánszky Kais. und Königl. Hofbuchdruckerei, Bp., 1912

ILLUSZTRÁCIÓK ÉS KÉPEK JEGYZÉKE

1. ábra. Jankó Ferenc, Kücsán József, Szende Katalin (összeáll.), Dávid Ferenc, Goda Károly, Kiss Melinda (közreműk.): Magyar Várostörténeti Atlasz, A Magyar Tudományos Akadémia Várostörténeti Albizottsága megbízásából Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2010, (továbbiakban: Jankó, Kücsán,

- Szende 2010) C.1 TÁBLA Történeti állapotok rekonstrukciós rajzai, C.1.2 Sopron ispánsági vára az Árpád-korban, Ughy István rajza Gömöri János kutatásai alapján
2. *ábra.* Jankó, Kücsán, Szende 2010, C.2 TÁBLA Sopron belvárosának legkorábbi felmérései, C.2.1 Sopron belvárosának alaprajza, Moritz Wiener 1597
3. *ábra.* Jankó, Kücsán, Szende 2010, 16.
4. *ábra.* Dávid Ferenc: A soproni Ó-zsinagóga, A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaság Kiadása, Bp., 1978, 99.
5. *ábra.* Mollay Károly: Első telekkönyv/Erstes Grundbuch (1480-1553), Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára és a Soproni Múzeum, Sopron, 1993, 30-31. közötti térkép melléklet
6. *ábra.* Pallas Nagy Lexikona, Posner Károly Lajos és fia térképészeti intézetének kiadása, Bp., 1894
7. *ábra.* Wolf Sándor: Die Kunst im Eisenstädter Ghetto, Viktor Hornyánszky Kais. und Königl. Hofbuchdruckerei, Bp., 1912, 274.
8. *ábra.* Képeslap, Göncz Archívum, Sopron
9. *ábra.* Jankó, Kücsán, Szende 2010, C.8. TÁBLA Sopron belvárosa átnézeti és szintezési térképe, M. Hasenauer, 1831, 610 × 530 mm
10. *ábra.* Soproni Múzeum Fotótára, 066, Fotó: Diebold Károly
11. *ábra.* holocaust-hungary.hu/pollakmiksa.html
12. *ábra.* Soproni Múzeum Fotótára, 7934.
- 13-14. *ábra.* Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár
15. *ábra.* Sopron MJV ortó fotója, 2000, a szerző átdolgozásával
16. *ábra.* Soproni Múzeum Aprónyomtatvány Gyűjtemény, A.2014.36.1.
17. *ábra.* Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Fotó: Rezsnyák Ferenc
18. *ábra.* Dr. Fenyvesi Ágota tulajdona, Sopron
19. *ábra.* Képeslap, Fotó: Horváth Zoltán, a szerző tulajdona
20. *ábra.* Scheiber Sándor: A soproni középkori zsinagóga, Győr-Sopron Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala, Sopron, 1963, katalógusborító
- 21-24. *ábra.* A szerző felvételei, 2014
- 25-28. *ábra.* Sedlmayr János: A soproni Ó-zsinagóga helyreállítása, Építésügyi Tájékoztatási Központ, Magyar Műemlékvédelem IX., Bp., 1984, 318-320.
- 29-30. *ábra.* A szerző felvételei, 2014
31. *ábra.* Képeslap, Fotó: Mészáros, 1976

32. *ábra.* Fotó: Péntek Krisztián, 2014
- 33-34. *ábra.* A szerző felvételei, 2014
35. *ábra.* Teresa Świeboska, Jadwiga Pinderska-Lech, Jarko Mensfelt (szerk.): Auschwitz-Birkenau, Történelem – A jelen, Auschwitz-Birkenau Állami Múzeum, Oświęcim, Lengyelország, é. n., katalógusborító
- 36-37. *ábra.* A szerző felvételei, 2015
- 38-39. *ábra.* yadvashem.org
- 40-41. *ábra.* A szerző felvételei, 2013
42. *ábra.* Aradi Péter, Dancz Vera, Toronyi Zsuzsanna: Kiállítás vezető a Magyar Zsidó Levéltár „Itt lakott Rosenthal” című kiállításához, Magyar Zsidó Levéltár, Bp., 2014, katalógusborító
43. *ábra.* Vasáros Zsolt: Kiállító-tér, Múzeumi Tárlatok kézikönyve, Szabadtéri Néprajzi Múzeum Múzeumi Oktatási és Képzési Központ, Szentendre, 2010, 198, Fotó: Barbay Csaba, 2006
- 44-45. *ábra.* A szerző felvételei, 2013
46. *ábra.* Az OMKE Sándor Pál Emlék-Albuma 1901-1930, Az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés, Bp., 1930, 307
47. *ábra.* Soproni Múzeum Fotótára, 19954, Fotó: Diebold Károly
48. *ábra.* MNL GyMSM SL, SVL, IV.B. 1417. Sopron város I. fokú közigazgatási hatósága iratai, Mutatók, 164 d.
49. *ábra.* MNL GyMSM SL XV. 31. 3 d.
50. *ábra.* Magántulajdon, Ramat Hasharon, Izrael
51. *ábra.* Magántulajdon, Agárd
52. *ábra.* Sopron MJV ortó fotója, 2000, a szerző átdolgozásával
- 53-55. *ábra.* A szerző fotói, a szerző átdolgozásával
- 56-61. *ábra.* Az eredeti tervek felhasználásával, a szerző által készített ábrák
62. *ábra.* Alrutz Balász munkája, a szerző koncepciója alapján
- 63-68. *ábra.* Fotók: Kiss Péter, 2014
69. *ábra.* Alrutz Balász munkája
- 70-71. *ábra.* Fotók: Kiss Péter, 2014

SZAKMAI ÖNÉLETRAJZ

Tanulmányok

- 1995-2003 építészmérnöki tanulmányok a Széchenyi István Főiskola és a Széchenyi István Egyetem Műszaki Tudományi Karán
- 1999-2000 Magyar Iparművészeti Egyetem, Bp., felvételi előkészítő tanfolyam
- 2003 építészmérnöki diploma, Széchenyi István Egyetem, Győr
- 2004 MÉK-MÉSZ diplomadíj, főiskolai fokozat
- 2004-2006 Pécsi Tudományegyetem Pollack Mihály Műszaki Kar Építész szak kiegészítő nappali képzés
- 2006 okleveles építész diploma, Pécsi Tudományegyetem Pollack Mihály Műszaki Kar Építész szak
- 2007-2010 Pécsi Tudományegyetem PMMIK, Breuer Marcell Doktori Iskola, DLA-képzés; témavezető: Bachman Zoltán DLA, abszolutórium

Munkahelyek

- 2003-2007 építész munkatárs, Dimenzió Tervező Kft., Győr
- 2008-2009 tudományos segédmunkatárs, Pécsi Tudományegyetem Pollack Mihály Műszaki Kar Építész szak
- 2010- Sopron történeti belvárosának műemlék-felügyelője, Gy-M-S Megyei Kormányhivatal

Egyéb szakmai tevékenység, eredmények

- 1997-2001 a Czita Építésziroda Kft., Dimenzió Tervező Kft., É-Pláza Kft. és 3h Építésziroda Kft. külső munkatársa (makett készítés)
- 2001-2003 Koktél Üzleti Magazin „Építészet” rovatának szakírója
- 2003-2005 választott tisztségviselő, a Győr MJV Településrendezési Bizottság külsős tagja
- 2003-2005 a Győr MJV Önkormányzati Tervtanácsának tanácskozási jogú tagja
- 2007-2010 külső óraadó a Széchenyi István Egyetem Építészeti Tanszékén
- 2008 a Magyar Építész kamara tagja
- 2013- a Sopron MJV Önkormányzati Tervtanácsának meghívott tagja
- 2014 Sopron, Papréti Zsinagóga építészeti és hasznosítási ötletpályázata, a Bírálóbizottság tagja

VÁLOGATOTT MUNKÁK, PUBLIKÁCIÓK ÉS KIÁLLÍTÁSOK

Tervezési munkák

- 2007 Négylakásos lakóépület (csoportház), Győr-Ménfőcsanak, engedélyezési terv (Strommer Csabával)
- 2008 Ikerház, Győr-Ménfőcsanak, megvalósult
- 2008 Családi ház, Győrújbarát, megvalósult
- 2009 22 lakásos társasház, Győr, engedélyezési terv (Jóföldi Szabolccsal), megvalósult
- 2009 Pálffy Étterem felújítása, bővítése, Győr, megvalósult (Jakab Csabával, Z Szabó Csabával)
- 2010 After six cocktail bar & café, Győr, megvalósult (Jakab Csabával)
- 2011 Szállásépület, Tömörd, engedélyezési terv
- 2013 Csarnoképület átalakítás, Sopron, koncepció terv
- 2015 Családi ház, Sopron, engedélyezési terv

Tervpályázatok

- 2000 Győri Fürdőközpont Tervpályázat, II. díj, Pozsgai Zoltánnal, Takács Attilával (Fényjel Stúdió Kft.)
- 2007 Dunakapu tér – Duna-korzó ötletpályázat, megosztott I. díj, Bodrossy Attilával, Varga Ákossal (Dimenzió Tervező Kft.)

Kiállításokon való részvétel

- 1999 „Térjel 1” fiatal győri építészek kiállítása, Győr
- 2000 Győr-Moson-Sopron Megyei Festőművészek Tárlata
- 2001 „Térjel 2” fiatal győri építészek kiállítása, Győr
- 2002 „Térjel 3” fiatal győri építészek kiállítása, Győr
- 2005 „Térjel 4” fiatal győri építészek kiállítása, Győr, Budapest, Pécs
- 2007 „Madi Múzeum Térben és Időben”, MTA-MADI Galéria, Győr
- 2007 „Tervgondolatok – kortárs győri építészet”, Győr
- 2008-2009 „Térjel 5” fiatal győri építészek kiállítása, Győr, Budapest, Pécs, Kolozsvár

Előadások

- 2009.10.20. „Analytical Aspects for Floor Plan Structures of Residential Buildings” címmel előadás a Fifth International PhD & DLA Symposium-on, a Pécsi Tudományegyetem Pollack Mihály Műszaki Karán, Pécs
- 2010.10.15. „Történeti szerkezetek felújítása” címmel előadás a Társasházkezelés, műemlékgondozás konferencián, Sopron
- 2011.09.11. „Az alacsony szintszámú lakóövezetek lakásösszetétele és építészeti karaktere (ikerházak, sorházak, láncházak)” címmel előadás az AMI-n, Sopron
- 2012.03.24. „Neuro (ember és épület) rehabilitáció” címmel előadás a Neuro Rehabilitáció épületének felavatásakor, Sopron
- 2014.09.24. „Elfeledett soproniak” címmel előadás a Rotary Clubban, Sopron
- 2014.12.14. „A soproni kiállítás az Új (volt Zsidó) utcában” címmel előadás a Kiállított múlt – befogadó jelen? A zsidók helytörténete Magyarországon: kutatás- és kiállítás-módszertani konferencián, MILEV, Budapest
- 2014.12.16. „Elfeledett soproniak/Forgotten Sopronians” könyvbemutató Tárkányi Eszterrel a Pannónia Hotelben, Sopron
- 2015.02.16. „Elfeledett soproni zsidó üzletek” címmel előadás a Helytörténész Körben, Sopron
- 2015.03.11. „Változások és modernizáció a Várkerületen a 20. század első felében” címmel előadás a Központi Bányászati Múzeumban, Sopron

Kiállítás rendezői tevékenység, katalógus- illetve könyvszerkesztés

- 1999 „Térjel 1” fiatal győri építészek kiállítása, Győr
- 2001 „Térjel 2” fiatal győri építészek kiállítása, Győr
- 2002 „Térjel 3” fiatal győri építészek kiállítása, Győr
- 2005 „Térjel 4” fiatal győri építészek kiállítása, Győr, Budapest, Pécs
- 2008-2009 „Térjel 5” fiatal győri építészek kiállítása, Győr, Budapest, Pécs, Kolozsvár
- 2008 „Térjel kortárs győri építészeti kalauz 1989-2008”, kiállítási katalógus
- 2014 „Elfeledett soproniak – Arcok, sorsok, áldozatok” című kiállítás a középkori zsinagógákban, Sopron

2014 „Elfeledett soproniak/Forgotten Sopronians” kétnyelvű könyv (Tárkányi Eszterrel)

Publikációk

2012 „Egy várkerületi műemlék ház cífra története a kezdetektől napjainkig”, Soproni Szemle, 66. évf. (2012.) 216-236 old.

2013 „A soproni neológ izraelita templom és iskola” (Dávid Ferencsel), Soproni Szemle, 67. évf. (2013.) 138-151 old.

2013 „Egy elpusztult várkerületi modern üzletház az 1930-as évekből”, Soproni Szemle, 67. évf. (2013.) 152-162 old.

2014 „Sopron építészettörténete” ismeretterjesztő tanulmány „A Várkerület értékmegőrző megújítása – I. ütem” megnevezésű projekt keretében